

IZVJEŠTAJI O ZNANSTVENIM REZULTATIMA

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Proučavanje ekonomsko-socijalne strukture i položaja radničke klase u Hrvatskoj između dva rata u našoj poslijeratnoj literaturi

Uvodna napomena

Uzrok korjenitih promjena u ekonomsko-socijalnoj strukturi Jugoslavije poslije drugog svjetskog rata jest promjena društveno-ekonomskog sistema kao posljedica socijalističke revolucije koja je samo završetak jednog dugotrajnijeg razvitka. Budući da je razvoj radničkog pokreta ovisan o strukturi društva, za razumijevanje današnje strukture radničke klase Jugoslavije i Hrvatske, kao i odnosa te klase prema jugoslavenskom društvu u cjelini, treba poznavati socijalnu i ekonomsku strukturu radničke klase u prošlosti. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se ukaže na raznovrsne napise u našoj naučnoj i publicističkoj poslijeratnoj literaturi — svrstane u okvire pojedinih društvenih nauka — koji su veći ili manji prilog proučavanju socijalno-ekonomske strukture i položaja radničke klase u Hrvatskoj.

Prije nego što prijedemo na pojedinačne opise literature unutar pojedinih nauka, razmotrit ćemo definicije radničke klase i radnika, kojim pojmovima je određen okvir ovog rada. Čitavo je razmatranje prilično pojednostavnjeno i prilagođeno našim potrebama, budući da filozofsko-sociološka razmatranja tih definicija premašuju opseg ovog rada.

Naime teoretičari društvenih nauka još nisu u svim detaljima definirali pojam radničke klase, odnosno klase uopće.

Najpotpunije marksističko shvaćanje klase predstavlja Lenjinova definicija klase, prema kojoj su klase »velike grupe ljudi koje se razlikuju po svom mestu u istorijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svom odnosu prema sredstvima za proizvodnju (koji je većim delom utvrđen i određen zakonom), po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu sticanja i po veličini onoga dela društvenog bogatstva kojim raspoložu«. I dalje klase su »grupe ljudi od kojih jedna može da prisvaja rad druge zahvaljujući tome što imaju različita mesta u određenom sistemu društvene proizvodnje.¹ O toj definiciji ima mnogo naučnih rasprava u suvremenoj sociološkoj literaturi, koje je na-

¹ V. I. Lenjin, Velika inicijativa, Izabrana dela, tom II, knj. 2, Beograd 1950, 167.

stoje dalje razraditi i nadopuniti.² Takav je pokušaj i rad Radomira Lukića koji upotpunjuje Lenjinovu definiciju elementom klasne svijesti koja se formira u toku klasne borbe.³

U toj literaturi ni pojam radnika nije još tačno definiran. Većina građanskih i neki sovjetski teoretičari pod tim pojmom razumijevaju samo »fizičkog radnika«. Međutim, većina sovjetskih teoretičara zastupa gledište da u radničku klasu treba uključiti sve osobe koje žive od svoga rada, odnosno koje se nalaze u najamnom odnosu s izuzetkom onih u takvom radnom odnosu koje objektivno i subjektivno pripadaju kapitalističkoj klasi. Branko Pribičević misli da ni jedno gledište nije tačno, jer prvo ostavlja izvan radničke klase velik broj ljudi zaposlenih u uslužnim (tercijarnim) djelatnostima, a drugo nema čvrsti okvir, pa da je zato najbolje analizirati svaki pojedini dvojbni slučaj.⁴

Radi praktičnih potreba Savezni zavod za statistiku u Beogradu definirao je pojam »radnik« kao ono osoblje, koje pretežno fizički radi u procesu proizvodnje, transporta i prometa robe.⁵ Radomir Lukić naziva takve radnike »radnicima u užem smislu« za razliku od umnih radnika (inteligencije).⁶ Ostale jugoslavenske definicije odnose se na radnika u našem suvremenom socijalističkom društvu, tj. na neposrednog proizvođača u procesu samoupravljanja.⁷ Tako Adolf Dragičević radničku klasu u kapitalizmu obrađuje pod pojmom proletarijat.⁸

Dragomir Drašković opisuje radnika u socijalizmu, te kaže: »Radnici ili neposredni proizvođači su ljudi čija je osnovna društvena uloga u oblasti manuelnog rada na osnovu čega ostvaruju pravo svojine nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanja u oblasti proizvodnje i raspodele u radnim organizacijama i društvenom sistemu uopšte.«⁹

U ovom napisu pod pojmom radnik razumijevam fizičkog radnika.

Ekonomska i socijalna struktura radničke klase je složena pojava. Kako je već prije rečeno u Lenjinovoj definiciji klase, struktura radničke klase ovisi uz ostalo o odnosima prema sredstvima za proizvodnju. Međutim ti se odnosi neprestano mijenjaju izazivajući socijalnu pokretljivost. Ta pokretljivost zavisi od političko-ideoloških, privrednih i kulturnih kretanja, pa se zbog toga i može promatrati iz različitih aspekata i u sklopu različitih nauka.

Istraživanju struktura posvećuje se veća pažnja u Evropi tek u novije vrijeme. Na internacionalnom kolokviju o strukturi radničke klase i njenoj pokretljivosti u historiji, koji je godine 1963. održala u Berlinu redakcija časopisa *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, raspravljalo se

² M. Ilić, Radnička klasa Jugoslavije i globalno jugoslovensko društvo, Zbornik: Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije, Beograd 1963, 34—53; E. Pusić, Razlikovanje u pojmu klase i činioci društvenog progressa, *Naše teme*, IX/1965, 7, 983—986.

³ R. D. Lukić, Osnovi sociologije, Beograd 1962, 240.

⁴ B. Pribičević, Klasna i socijalna struktura visokorazvijenih zapadnih zemalja, Beograd 1962, 19—20.

⁵ *Statistički bilten*, Beograd 1959, 143, 8.

⁶ Lukić, Osnovi sociologije, n. dj., 349.

⁷ A. Dragičević, Leksikon političke ekonomije, Zagreb 1965, II, 215.

⁸ Isto, 182—183.

⁹ D. Drašković, Društveno-politička svest radnika, *Sociologija*, IV/1962, 3—4, 60.

o metodama rada i o problemima toga istraživanja.¹⁰ Naglašeno je da je društveni razvoj pun suprotnosti i da suvremeni razvoj događaja ne zavisi samo o općim zakonitostima. Proučavanje tih suprotnosti zahtijeva suradnju raznih nauka, ali da se pri tome ne smije zaboraviti cjelina, jer samo ona može pružiti potpunu sliku historije ljudskog društva.

Kod nas u Jugoslaviji nije se dosad počelo kompleksno istraživati to pitanje u međuratnom razdoblju, iako gotovo svi radovi iz ekonomske a neki i iz političke historije donose kratak osvrt na te probleme. Nesređenost arhiva i neujednačenost štampanih izvora otežavaju ispitivanja, a te bi se teškoće mogle riješiti samo timskim radom raznovrsnih stručnjaka.¹¹

Ovaj rad predstavlja polaznu tačku mojih ispitivanja strukture i položaja radničke klase u predratnoj Hrvatskoj. Podijeljen je na pet poglavlja, a svako poglavlje odnosi se na jednu društvenu nauku (historiju, ekonomiju, demografiju, radno pravo i sociologiju), odnosno na općeniti prikaz te nauke u odnosu na naša istraživanja u zemlji i svijetu. Težište radnje je na prikazu literature o Hrvatskoj, a opća jugoslavenska literatura navodi se samo ukoliko uključuje i opće probleme s našeg područja, budući da se radnička klasa može promatrati samo unutar sveukupnog jugoslavenskog društva. Unutar pojedinih poglavlja postoje manje grupe formirane radi preglednosti i prilagodene namjeni ovog rada.

Iako sam nastojala da u pregledu literature dadem što potpuniji prikaz, ipak ne smatram da je baš sve obuhvaćeno, budući da je potpunost mojih prikaza ovisna o potpunosti postojećih bibliografija.¹²

Naglašavam da mi pri pisanju ovog prikaza nije bila namjera da ocjenjujem radove navedene u prikazu, već samo da ukažem na njihovo postojanje u našoj historiografiji, odnosno da prikažem stupanj razvoja do kojeg smo stigli u našim istraživanjima i upozorim na potrebu intenzivnijeg proučavanja strukture radničke klase monarhističke Jugoslavije.

¹⁰ Materijali s toga kolokvija objavljeni su u časopisu *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1964, IV, 129—199. Objavljeni su radovi H. Handlkea, H. Mullera, H. Thümmlera, F. Mautnera, J. Żarnowskog i S. Kowalske.

¹¹ Vojin Milić ukazuje na to da pri rješavanju historijskih problema treba polaziti od teoretskih pretpostavki koje imaju korijen u raznim teorijskim društvenim naukama (V. Milić, *Sociološki metod*, Beograd 1965, 469).

¹² Bibliografija Jugoslavije. Knjige, brošure i muzikalije. Beograd 1951—1966; Bibliografija Jugoslavije. Clanci. Serija A. Beograd 1951—1966; Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova u časopisima N. R. Hrvatske 1945—1952 i dalje, Zagreb 1948—1949, 1952—1953, 1956; M. Martić, Bibliografija sociološke i srodne literature o problemima sela i poljoprivrede, *Sociologija sela*, 1963, 2; Bibliografija ekonomske literature, Zagreb 1962—1963, I—II; Bibliografija literature o privredi Dalmacije, Ekonomski institut, Split 1966, I—II; V. Đorđević i D. Popović, Demografska bibliografija (1945—1961), Beograd 1963; Bibliografska anotacija dela empirijskog karaktera iz oblasti društvenih nauka, Beograd 1964.

Historijska nauka kao društvena nauka ima za cilj sistematsko istraživanje ljudske prošlosti na temelju pismenih i usmenih izvora i materijalnih artefakata. Međutim način prilaženja ispunjenju tog zadatka u historiografiji vrlo je različit i često zavisi od objekta istraživanja.

Objekt mojeg proučavanja je radnička klasa, na čiju je pravu važnost i značenje u razvitku kapitalističkog društva ukazao Karl Marx u svojim djelima.¹³ Osim što je — uz ostalo — ukazao na važnost klasa i klasne borbe, Marx je istakao da se društvo neprestano mijenja i da svako društvo ima svoj »specifični« oblik,¹⁴ ali da je proučavanje stanovništva apstrakcija, ako se ne proučavaju klase iz kojih se ono sastoji i elementi na kojima ono počiva, kao najamni rad, kapital, cijene itd.¹⁵ Marxovim učenjem udaren je temelj političkoj ekonomiji i dijalektičkom i historijskom materijalizmu, odnosno materijalističkom shvaćanju historije po kojem je ekonomija osnova svakoga društvenog poretka. Na tim postavkama razvila se marksistička historiografija dvadesetog stoljeća ili kako je neki nazivaju postmarksistička ekonomsko-sociološka povijest.¹⁶

Međutim usporedo s razvojem marksističke historiografije zapadne i srednje Evrope javljaju se također struje koje teže svoja istraživanja usmjeriti na ekonomske i socijalne probleme. Uz analističku sociološku školu u Francuskoj koja teži k istraživanju društva u cijelosti,¹⁷ javljaju se na zapadu i druge škole¹⁸ među kojima svakako treba spomenuti mlađu historijsku školu nacionalne ekonomije u Saveznoj Republici Njemačkoj čiji su predstavnici Gustav Schmoller, Johan Huizinga, Max Weber i drugi. Ti autori pri pisanju »socijalne historije« uzimaju u pomoć modele iz sociologije i statističke metode ekonomske historije.¹⁹

¹³ Još početkom 19. stoljeća Saint-Simon je izrekao misao da je osnova svega proizvodnja (B. Ziberl, *Dijalektički i istoriski materijalizam*, I, Beograd 1951, 159), a ideju da treba proučavati imovinske odnose društva istakli su i prethodnici marksističkog shvaćanja historije historičari Guillaume Guizot, Augustin Thierry i François Auguste Mignet (G. V. Plehanov, *Prilog pitanju o razvitku monističkog pogleda na historiju*, Beograd 1948, 26—27).

¹⁴ G. V. Plehanov, *Prilog pitanju o razvitku...*, 249.

¹⁵ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, Beograd 1960, 193.

¹⁶ B. Grafenauer, *Problemi metodologije istorijskih nauka u svetlu nekoliko novih radova o metodologiji istorije*, *Jugoslavenski istorijski časopis (JIC)*, IV/1965, 1, 51; B. Đurđev, *Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku*, *Radovi naučnog društva SR Bosne i Hercegovine*, knj. XX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo 1963, 5.

¹⁷ M. Gross, *O francuskoj sociološkoj historiografiji*, *JIC*, II/1963, 4, 57—72.

¹⁸ *Problemi metodologije*, n. dj., *JIC*, IV/1965, 1, 41—67.

¹⁹ *Das Fischer Lexikon*, 24-Geschichte, urednik Waldemar Besson (kolektivni rad 10 pisaca), 1961, 31, 91, 313.

Naša poslijeratna historiografija također doživljava evoluciju pod utjecajem drugih društvenih nauka i novih metoda rada. Granice historije proširuju se postepeno ne samo prostorno i vremenski nego i problematski, te postepeno sve veću važnost počinje dobivati socijalna i ekonomska historija.²⁰ Tako je jedanaest godina prije održavanja Kongresa ekonomskih historičara u Stockholmu, na Medufakultetskoj konferenciji filozofskih fakulteta u Zagrebu godine 1949. usvojeno načelo da se politička ekonomija predaje u okviru historijskog studija, a ekonomskoj historiji da se posveti određena pažnja unutar pojedinih historijskih disciplina. God. 1955, na Savjetovanju povjesničara Hrvatske, Rudolf Bičanić održao je predavanje o ekonomskim promjenama u Hrvatskoj koje su nastale stvaranjem Jugoslavije 1918.²¹

Međutim strukture i položaj radničke klase u Jugoslaviji proučavani su u okvirima historije radničkog i sindikalnog pokreta, iako treba naglasiti da je najvažnije radove s toga područja dala ekonomska historija.

Među poslijeratnim historijskim djelima kojima je težište proučavanja *politička historija*, ali se osvrću i na razvoj radničke klase u cjelini, treba spomenuti nekoliko radova.

Julijana Vršina u knjizi »Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca od ujedinjenja do Vidovdanskog procesa« (Beograd 1956) daje sliku stanja i raspoloženja radnih masa neposredno poslije prvog svjetskog rata.

O tom vremenu i istim problemima — samo opširnije o radničkoj klasi — piše *Dragoslav Janković* u radu »Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)« (*Istorija XX veka*, Zbornik radova I, god. II, Beograd 1959). U poglavlju »Najamni radnici van poljoprivrede«²² Janković definira probleme radničke klase koje treba istražiti: koliko je broj radnika, koliko je radnika bilo zaposleno u kojoj privrednoj grani, kakav je bio njihov raspored po pokrajinama i koji su bili glavni radnički centri, kakva je bila stručna kvalifikacija radnika i njihovo socijalno i nacionalno porijeklo, kako su bili organizirani i kakav je bio stepen njihove klasne svijesti i borbenost. Autor donosi podatke o nezaposlenosti radnika, o nadnicama zaposlenih radnika i o stambenim uslovima radnika. Citavo jedno poglavlje Janković je posvetio razvitku radničkog pokreta i štrajkovima.²³

²⁰ J. Kolaković, Problem općeg, posebnog i pojedinačnog u historiji, *Historijski pregleđ*, III/1957, 4, 285.

²¹ R. Bičanić, Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, I, Zagreb 1967, 81—112.

²² Isto, 48—115.

²³ Isto, 116—134.

Na položaj radnika i ekonomsko-socijalne prilike osvrće se *Ferdo Čulinović* u gotovo svim svojim radovima u kojima obrađuje političku historiju između dva rata,²⁴ a istovrsne opise možemo naći i u drugim sličnim radovima.

4

Kao crvena nit kroz sve preglede *Historije KPJ* provlači se naglašavanje potrebe prikaza ekonomske i socijalne strukture društva i položaja radnika u monarhističkoj Jugoslaviji, budući da je historija Partije zapravo historija radničke klase.

Tako se o radnicima i o ekonomskoj strukturi govori u *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd 1963, 36, 48—49, 65, 74, 76, 82—85, 101—102, 130—132, 166—168, 180—182, 202, 254—255, 262—263, 266), iako ne baš sasvim obuhvatno,²⁵ što vrijedi i za većinu ostalih radova koji prikazuju razvitak KPJ.²⁶

Treba spomenuti i dva izdanja izvora o historijskom razvitku Komunističke partije Jugoslavije, budući da sadrže mnogo podataka o položaju radničke klase u međuratnom razdoblju. To su: *Istorijski arhiv KPJ. Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937*. (Beograd 1949) i *Komunistička partija Jugoslavije 1919—1941* Ediba Hasanagića (Zagreb 1959).

5

Vrlo su blizu djelima koja govore o političkim borbama radnika radovi kojima je centralno pitanje ekonomska borba radnika pomoću *sindikalnih organizacija*.

Najopsežnije i najobuhvatnije djelo iz naše sindikalne historije svakako je »Nezavisni sindikati« *Josipa Cazića* (I—II, Zagreb 1962, 1964. U pripremi je i treća knjiga za razdoblje 1925—1929). Prva knjiga obrađuje političku djelatnost Nezavisnih sindikata u razdoblju od 1921. do 1925. godine. Druga se knjiga odnosi na ekonomsko-socijalna pitanja u tom razdoblju i vrlo je važna za proučavanje socijalne i ekonomske strukture i položaja radničke klase Hrvatske u međuratnom razdoblju. Autor je tu knjigu podijelio na tri dijela. U prvom, pod naslovom »Pri-

²⁴ *F. Čulinović*, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1958, 21—40; *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, II, Zagreb 1959; *Jugoslavija između dva rata*, I—II, Zagreb 1961, 181—188, 221—254, 268—276, 317 i d. — prikaz Mirka Slipovšeka u *Zgodovinskom časopisu XVI* 1962, 269—275; *Ekonomsko i političko stanje Jugoslavije od 1921 do 1929*, *Iz istorije Jugoslavije 1918—1945*, Zbornik predavanja, Beograd 1958, 191—206.

²⁵ *B. Banović*, O ekonomskohistorijskoj podlozi »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije«, *Putovi revolucije*, II/1964, 3—4, 259—265.

²⁶ *J. Marjanović*, *Potsetnik iz istorije KPJ (1919—1941)*, Beograd 1953; *S. Blažeković*, *Pomoćni priručnik za historiju međunarodnog radničkog pokreta i historiju KPJ*, Zagreb 1958; *M. Haramina* i *B. Drašković*, *Pregled historije radničkog pokreta*, Zagreb 1966; *M. Marković*, *Organizacioni razvitak Komunističke partije Jugoslavije i SKOJ-a*, Beograd 1960; *P. Morača*, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1966; *Priručnik za historiju Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1957. itd.

vredno stanje zemlje i položaj radnika«, Cazi donosi podatke o razvitku industrije, o nosiocima kapitala, o cijenama i skupoći, o radničkim stanovima, a čitavo jedno poglavlje posvećeno je nezaposlenosti radnika. U drugom dijelu pod naslovom »Ekonomске борбе радника, раднички (тарифни) покрети и штрајкови« autor govori o ekonomskim borbama radnika i o oscilacijama tih kretanja. Iscrпно je opisan štrajk u Tvornici vagona u Slavonskom Brodu 1922/23. i generalni štrajk pomoraca u lipnju 1923. Događaji na području Hrvatske opisani su podrobnije od zbivanja u ostalim područjima zemlje. U trećem dijelu Cazi opisuje prvomajske proslave, sastav tvorničkih vijeća i radničke povjerenike, socijalnu politiku i ustanove za zaštitu radnika, borbu za osamsatni radni dan i nedjeljni odmor, a osvrće se i na eksploataciju omladine i žena, te na kulturno-prosvjetnu djelatnost sindikata.

U manjem radu istog autora »Revolucionarni sindikati Jugoslavije 1919—1920« (Beograd 1959) prikazan je sindikalni pokret u Jugoslaviji do 1921, a u radu »Komunistička partija Jugoslavije i sindikati« (Beograd 1959) obuhvaćeno je čitavo međuratno razdoblje.

Josip Cazi priredio je za štampu i dvije knjige »Građe za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj« za razdoblje od 1917. do 1920. godine (Zagreb I—II, 1955, 1956).²⁷

Tu »Građu...« nadopunjuju »Prilozi građi za povijest 1917—1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas« *Josipa Vidmara*²⁸ i »Prilozi dokumentaciji o razvoju radničkog pokreta u Splitu 1918—1920« *Srećka Diane*.²⁹

Historiju Nezavisnih sindikata 1921—1929. obradio je i *Edib Hasanagić* u knjizi »Nezavisni sindikati« (Beograd 1951).³⁰ U poglavlju »Ekonomski i politički položaj radničke klase u Jugoslaviji u periodu djelatnosti Nezavisnih sindikata«³¹ autor se osvrće na radno vrijeme i najamninu radnika, životni standard i radničko zakonodavstvo. Donosi i podatke o organizacionom i brojnom stanju Nezavisnih sindikata, o štrajkovima i tarifnim pokretima, a daje i prikaz života radničke omladine.³²

Ostali su radovi s tog područja ili prilozi istoriji općeg sindikalnog pokreta u međuratnom razdoblju ili prilozi koji govore o sindikalnoj borbi radnika pojedinih struka.

U prvu grupu ide nekoliko radova. Rad *Bosiljke Janjatović* »Izbori za radničke komore u Hrvatskoj 1933. godine« (*Putovi revolucije*, IV/1966, 7—8, 60—70) prikazuje nastojanje komunista da preko svojih predstavnika dobiju veći utjecaj u radničkim komorama u Hrvatskoj. U radu »Nekoliko primjedaba na IV glavu Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije« (*Putovi revolucije*, II/1964, 3—4, 212—215) isti autor se osvrće na štrajkove u Hrvatskoj u razdoblju godine 1933—1937.

²⁷ Kritički osvrt *B. Krizmana* u Narodnom listu, XI/1955, 3061 i *B. Hrabaka* u Istoriskom glasniku, 1958, 1—2, 163—166.

²⁸ *Arhivski vjesnik*, I/1958, 11—173.

²⁹ Objavljeno u *Četiri priloga*, Izdanja Historijskog arhiva — Split, sv. 2, Split 1960, 7—33.

³⁰ Prikaz u *Radniku*, II/1951, 79.

³¹ Isto, 12—26.

³² Isto, 69—74.

U radu »O radničkom pokretu u Hrvatskoj u periodu diktature 1929—1932« (*Putovi revolucije*, II/1964, 3—4, 206—211) *Ljubica Petrović* dokazuje da je i poslije proglašenja šestojanuarske diktature nastavljena prilično živa aktivnost Partije i sindikata u Hrvatskoj, a u »Prilozima proučavanju sindikalnog pokreta u Hrvatskoj 1929—1932. godine« (*Putovi revolucije*, IV/1966, 7—8, 162—178) govori se o odnosu Komunističke partije prema reformističkim sindikatima i pokušaju stvaranja ilegalnih revolucionarnih sindikata nakon zabrane Nezavisnih sindikalnih organizacija.

Ulazak komunista u URSSJ i reagiranje socijalista opisuje *Matija Uradin* u radu »Neke primjedbe na prikaz radničkog pokreta između dva rata« (*Putovi revolucije*, II/1964, 3—4, 186—194).

Osim toga o sindikalnim problemima raspravlja i niz članaka objavljenih u poslijeratnoj štampi, ali budući da se ti radovi ne bave neposredno strukturama ni položajem radnika ne navodimo ih poimenično.

6

O *sindikalnim pokretima radnika pojedinih struka* pisalo se je mnogo, ali su to uglavnom manji radovi i članci koje su pisali bez naučne pretenzije učesnici u ekonomskim pokretima radnika i uz nužnu rezervu mogu donekle poslužiti kao izvori. U ovom su radu radnici grupirani prema postojećoj jugoslavenskoj nomenklaturi djelatnosti.³³

Industrija i rudarstvo: elektroenergija

O sindikalnom životu radnika koji su radili u proizvodnji i raspodjeli elektroenergije imamo samo nekoliko članaka u novinama³⁴ i može se kazati da je skupina radnika ove grane gotovo potpuno neobrađena.

³³ Nužno je podijeliti radnike po grupama da bi se mogle uspoređivati pojedine vrste radnika. Miloš Macura usvojio je podjelu na radnike zaposlene u primarnim (poljoprivreda, šumarstvo), sekundarnim (industrija) i tercijarnim (usluge) djelatnostima (*Miloš Macura*, Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije, Beograd 1958). Ja sam se odlučila za jugoslavensku nomenklaturu djelatnosti koja se, uglavnom, zasniva na nomenklaturi Savezne planske komisije iz 1947. (Privremena nomenklatura djelatnosti, Beograd 1947. Izd. Savezne planske komisije). Njom se služim i za prikaz literature o pojedinim strukama radnika i za prikaz pojedinih vrsta industrije. Prema nomenklaturi izvršena je decimalna klasifikacija privrede: industrija i rudarstvo, poljoprivreda, šumarstvo, građevinarstvo, saobraćaj, trgovina, zanatstvo itd. Industrija i rudarstvo dijele se dalje u 20 grupa: 1. Proizvodnja i raspodjela električne energije, 2. proizvodnja i raspodjela uglja, 3. proizvodnja i raspodjela nafte, 4—7. industrija metala, 8. brodogradnja, 9. elektroindustrija, 10. kemijska industrija, 11. industrija građevnog materijala, 12. drvna industrija, 13. papirna industrija, 14. tekstilna industrija, 15. industrija kože i obuće, 16. industrija gume, 17. prehrambena industrija, 18. grafička industrija, 19. industrija duhana, 20. filmska industrija.

³⁴ *N. Karuc*, Strajk električarskih radnika u Zadru 1919—1920, *Narodni list*, XV/1959, 437; *E. Radetić*, *Đ. Mlinarić* i *T. Tisaj*, Uloga radnog kolektiva u elektroprivredi grada Zagreba od 1907. do 1957. g., *50 godina elektroprivrede grada Zagreba 1907—1957*, Zagreb 1958; *S. O.*, Strajk, *Narodni list*, X/1954, 2749.

Industrija i rudarstvo: rudarstvo

Iako je rudarska industrija u Hrvatskoj prilično slabo razvijena, ipak se pokreti rudara u Istri i Zagorju mogu ubrojiti među značajne događaje sindikalne historije. Na borbe labinskih rudara osvrnuo se je *Ferdo Čulinović* u knjizi »Revolucionarni pokret u Istri 1921. Proština—Labinština« (Zagreb 1951) i *Stjepan Vuglek* u članku »Osvrt na historiju borbe rudara Narodne Republike Hrvatske« (*Rudar* IV/1954, 67). Niz popularnih članaka o borbama rudarskih radnika objelodanjeno je po raznim novinama,³⁵ u kojima ima i manjih članaka o pokretima rudara Zagorja, Međimurja i Moslavine.³⁶

Industrija i rudarstvo: nafta

O radnicima koji su radili na bušenju nafte u Bujavici i na proizvodnji zemnog plina također je pisano veoma malo.³⁷

Industrija i rudarstvo: metalna industrija

Sindikalni pokret zagrebačkih ljevača vrlo potanko i s mnogo podataka opisao je *Franjo Debeuc* u člancima »Sjećanje na život ljevača u zagrebačkim ljevaonicama prije rata« (*Ljevarstvo*, II/1955, 4, 72—84), »Moje prve lekcije« (*Ljevarstvo*, V/1958, 5—6, 147—156), »Ljevači u borbi« (*Ljevarstvo*, VIII/1961, 3—4, 115—179) i »Dvije epizode iz povijesti klasne borbe ljevača u Hrvatskoj« (*Ljevarstvo*, VIII/1961, 5—6, 180—182 i IX/1962, 1—3, 49—61).

O teškim uvjetima rada u Radionici državnih željeznica, osnovanoj godine 1919. u Trnju, piše *Ivan Sabolek* u radu »Iz historijata revolucionarnog radničkog pokreta u Glavnoj radionici državnih željeznica u Zagrebu 1929—1937. g.« (*Putovi revolucije*, I/1963, 1—2, 403—418). Od istog autora treba navesti rad »Historija rada i borbe tvornice željezničkih vozila »Janko Gredelj«, Zagreb 1961. *Nikola Vučićević* piše o

³⁵ *M. Jergović*, 35 dana Labinske republike, *Borovo*, XXIX/1961, 11; *D. Licul*, O Labinskoj republici, *Raški rudar*, III/1961, 5, 3—5; *M. Majević*, Štrajkovi rudara na Labinštini, *Novi list*, XV/1961, 46; *B. Nikolić*, Labinska republika, *Rudar*, IV/1954, 67; *Z. Radoš*, Labinska republika, *Borba*, XIX/1954, 51; *D. Rakanović*, Trideset i pet dana Labinske republike, *Novi list*, X/1957, 217—219; *I. Smoković*, Historijski datumi Labinštine, *Glas Istre*, XII/1955, 8; *L. Smoković*, Historijski dani labinskih rudara, *Glas Istre*, XI/1954, 8.

³⁶ *M. Belošević*, Crtice iz štrajkova u rudnicima Stara Gornja Konjščina i Poljanica, *Rudar*, IV/1954, 67; *R. Bratković*, Tromesečni štrajk pod zemljom, *Rudar*, VI/1956, 113; *M. Marinko*, Moja sjećanja na SKOJ u Zagorju, *Zbornik »40 godina«*, 1, 257—258; *B. Resimić*, Štrajk kopača crnog zlata, *Industrijski radnik*, X/1960, 140; *A. (leksandar) Š(a)far*, Kroz niz štrajkova do pobjede, *Rudar*, VI/1956, 113; *A. Š(agi)*, Kapitalista je pobeđen, *Rudar*, VI/1956, 113; *M. Uradin*, Energično i jednodušno, *Rudar*, VIII/1958, 165; Isti, Godišnjica generalnih štrajkova rudara Hrvatske, *Glas rada*, XIV/1958, 12; te anonimni članci »Borbeni put rudara krapinskih ugljenokopa«, *Glas Hrvatskog Zagorja*, XI/1959, 3; »Dva štrajka u međimurskim rudnicima«, *Rudar*, IV/1954, 67; *Sv. B.*, »Borba rudara Novog Golubovca — Radoboj za ostvarenje svojih prava 1898—1945«, *Rudar*, IV/1954, 71; *V. J.*, »Štrajk rudara ugljenokopa Gojlo—Paklenica 1926. godine«, *Rudar*, IV/1954, 80.

³⁷ *V. Balent*, Solidarnost — najjače oružje, *Rudar*, VI/1956, 113; *Š. Bas*, Borbe radnika u Bujavici, *Rudar*, IV/1954, 67; *Kmecik*, Štrajk u Bujavici na bušotini d. d. »Uljanik«, *Pakrački vjesnik*, IV/1954, 7; *S. Pečko*, Cisterne su zadržane, *Večernji vjesnik*, III/1959, 621.

tome u članku »Politički život i rad u ljevaonici zagrebačke Radionice državnih željeznica« (*Ljevarstvo*, VIII/1961, 1—2, 48). Osim tih radova imamo nekoliko manjih članaka o metalcima Zagreba,³⁸ Siska³⁹ i Osijeku.⁴⁰ U radu »Sukob radnika i kapitalista u Prvoj jugoslovenskoj tvornici vagona, strojeva i mostova d. d. Brod na Savi 1922. godine« (*Zbornik Hist. instituta Slavonije*, 3/1965, 203—222) *Zdravko Krnić* svestrano je obradio pokret u toj tvornici gdje su radnici vrlo rano uz ekonomske isticali i političke zahtjeve, a o toj tvornici pišu i drugi autori u manjim radovima.⁴¹

Industrija i rudarstvo: brodogradnja

O položaju i strukturi brodograđevnih radnika također do danas nije izrađeno potpunije djelo. Nešto malo je pisano o kraljevačkom brodograđilištu⁴², gdje je neko vrijeme radio i Tito, a nekoliko članaka napisano je i o pokretima radnika splitskog brodograđilišta.⁴³

Industrija i rudarstvo: elektroindustrija

O radnicima te struke nekoliko podataka donio je *Ivan Ramljak* u članku »Jednaki ste i vi ovdje i oni u šumi« (*Panorama*, Zagreb 1965, 1—2, 95) opisujući stanje u zagrebačkim tvornicama Croatiji, Tungstramu, Disu i Jugosijalici.

Industrija i rudarstvo: kemijska industrija

Sindikalni život tih radnika do danas je gotovo posve neobrađen.⁴⁴

³⁸ *A. Benussi*, Od Zagreba do Pariza, *Zbornik »40 godina«*, 1, 236—242 — o »Sili«; *B. Resimić*, Metalci su izvršili direktivu Partije, I, *Industrijski radnik*, VI/1956, 104; Isti, U ime metalaca grada Zagreba..., *Industrijski radnik*, X/1960, 142; Isti, Zašto su iz Saveza metalnih radnika bili isključeni Končar, Cazi, Brumen i drugovi, *Industrijski radnik*, X/1960, 143 itd.

³⁹ »Prvi pokreti radnika sisačke željezare«, I—II, *Vjesnik Željezare Sisak*, X/1961, 4—5.

⁴⁰ *I. Prašnikar*, Jedna akcija u osječkoj ljevaonici, *Zbornik »40 godina«* 3, 329—330; *Đ. B.*, To su bile pripreme za konačnu bitku, *Glas Slavonije*, X/1952, 2177.

⁴¹ *M. Bračun*, Štrajk varilaca 1938. godine, *Đ. Đaković*, II/1955, 13; *I. Kovačević*, Veliki štrajk u tvornici vagona prije 30 godina podržavala je radnička klasa cijelog grada, *Brodski list*, VI/1953, 29; *L. Krizmanić*, Rame uz rame, *Glas rada*, XIII/1957, 48—49; *B. Milutinović*, Posle 35 godina, *Metalac*, VIII/1958, 168; sjećanja štrajkaša u novinama *Đ. Đaković*, II/1955, 12, i VI/1959, 8 i u *Brodskom listu* X/1957, 27 i XII/1959, 5.

⁴² *I. Černjul*, Naš drug Josip Broz, *VUS*, 1967, 786; *B. Resimić*, Prvomajska proslava u Kraljevici 1926, *Metalac*, VI/1956, 127; Isti, Štrajk radnika brodograđilišta u Kraljevici, *Metalac*, VIII/1958, 189; *Šegota*, Ne vjerujem, gospodine direktore, *Novi list*, XIII/1959, 285; *M. P.*, Prvomajska proslava 1926. u Kraljevici, *Metalac*, III/1953, 55; »Štrajk 14.000 radnika«, *Borba*, XXIV/1959, 197.

⁴³ *A. Roje*, Škola revolucije, *Slobodna Dalmacija*, XVI/1959, 4570; *A. Roje*, Sjećanja iz splitskog brodograđilišta, *Zbornik »40 godina«*, 3, 257—259; *F. J.*, Uspomena na crvene karanfale, *Čuvar Jadrana*, VII/1954, 287.

⁴⁴ »Razgovor s učesnicima štrajkova u Katranu 1934—1940«, *Tvornički list Zajednice KIZ-a*, VIII/1959, 2, 43—44.

Industrija i rudarstvo: industrija građevnog materijala (cementne tvornice, ciglane, staklane)

O radnicima tvornice cementa u solinskom bazenu mnogo je pisao *Drago Gizdić* u člancima: »Osvrt na štrajk 1934. godine u Solinskom cementnom bazenu« (*Glas rada*, VIII/1952, 43), »Štrajk 17. XII 1939« (*Naprijed*, IX/1952, 52), »Moj najuzbudljiviji događaj« (*Dalmacija cement*, II/1959, 10), »Govor na mitingu u Majdanu« (*Dalmacija cement*, II/1959, 17), »Tvorničari su kapitulirali« (*Dalmacija cement*, II/1959, 17 i *Vjesnik*, XX/1959, 4561), »U Majdanu i oko njega« (*Matica*, IX/1959, 5, 99—100), »Tromjesečni štrajk radnika dalmatinske cementne industrije« (*Slobodna Dalmacija*, XVI/1959, 4421—4422), »6-januarska diktatura nije slomila radnički revolucionarni pokret u Solinskom bazenu« (*Zadarska revija*, VIII/1959, 2, 232—235), »Oktobarska akcija 1934. u solinskom bazenu« (*Zbornik »40 godina«*, 2, 187—189) i »Štrajkaške borbe u solinskom bazenu« (*Zbornik »40 godina«*, 3, 221—224). Po Gizdićevim uputama izrađena je spomenica »10. kolovoz« 1909—1959. (Split 1959) koja donosi cjelovit pregled tih zbivanja. O štrajku u solinskom bazenu 1934. pisao je i Joško Kulušić.⁴⁵

Svoja osjećanja o štrajku u kamenolomu Ivanovac opisao je *Ivan Ovas* (*Zbornik »40 godina«*, 3, 305—306).

Svakako treba spomenuti i disertaciju *Arpada Lebla* »Beočinska kaja« (Novi Sad, 1959. i rad *Đerđa Gala* »Prilog pitanju razvitka 'Beočinske kaje' i jugoslovenske industrije cementa« (*Istorijski glasnik*, 1963, 3, 75) u kojoj se mogu naći neki podaci o radništvu cementne industrije u Jugoslaviji uopće.

Sindikalne organizacije ciglarskih radnika u Zagorju i Slavoniji opisane su samo fragmentarno u novinskim člancima.⁴⁶

Pokrete radnika u tvornici stakla u Straži 1928. i 1937. godine registrirao je *Vilko Ivanuša* u spomenici »100 god. staklane Straža. 1860—1960« (Straža—Rogatec 1960, 77—80).

Industrija i rudarstvo: drvena industrija

Najopširniji prikaz sindikalne borbe i položaja drvodjelskih radnika u Slavoniji i Lici, dan je u brošuri »Četrdeset godina borbe drvodjelskih radnika« (Beograd, 1955, izd. »Rad« — bez naznake autora). *Zdravko Krnić* u »Pregledu historije radničkog pokreta drvodjelaca u Slavonskom Brodu«⁴⁷ (Slavonski Brod 1956) donio je mnogo interesantnih podataka o drvodjelcima ovog područja. O pokretima drvodjelskih radnika u

⁴⁵ *J. Kulušić*, 25. g. velikog štrajka u solinskom bazenu cementne industrije, *Rad*, XIV/1959, 33; Isti, Krenuli su na poziv sirenc, *Slobodna Dalmacija*, XVI/1959, 4532.

⁴⁶ *M. Poznanović*, Štrajkovi u Bedekovčini pre 18 godina, *Građevinski radnik*, III/1953, 51; *I. Jadan »Mika«* pisao je o pokretima radnika u tvornici »Zagorka« u Bedekovčini u *Glasi Hrvatskog Zagorja*, IX/1958, 8—11 i u *Vjesniku tvornice »Zagorka«*, I/1960, 5—12. O pokretima ciglarskih radnika u Slavoniji piše *I. Slogar* u člancima »Pobjeda radnika u tvornici opeka«, *Vjesnik komunista*, I/1955, 7 i »Štrajk pred 35 godina«, *Požbeški list*, III/1955, 19.

⁴⁷ Osvrt *S. Godića* u *Drvodjelskom radniku*, VII/1957, 159.

Slavonskom Brodu ima također mnogo popularnih članaka po raznim novinama⁴⁸. Isto tako ima napisa o drvodjelskim radnicima u Belišću⁴⁹, Đurđenovcu,⁵⁰ Pakracu,⁵¹ Novoj Gradiški,⁵² Moslavini⁵³ i Lici.⁵⁴

Industrija i rudarstvo: papirna industrija

Radnički pokreti u zagrebačkim tvornicama papira opisani su u knjizi *Andrije Ljubomira Lisca* »Razvoj industrije papira u Zagrebu«⁵⁵ (Zagreb 1961) i u popularno pisanim novinskim člancima.⁵⁶

Industrija i rudarstvo: tekstilna industrija

U međuratnom razdoblju najveći procvat doživjela je tekstilna industrija zato što je upravo u toj industrijskoj grani bila moguća najveća eksploatacija jeftine ženske radne snage. No i usprkos ovakvom sastavu radništva, sindikalna historija pokazuje da su tekstilci bili veoma revolucionarni i da su postizali prilično velike uspjehe u svojim akcijama.

U spomenici Saveza tekstilaca Jugoslavije »Tekstilci Jugoslavije« (Zagreb 1966) *Ivan Ramljak* opisuje tarifne i štrajkaške pokrete tekstilaca na području Hrvatske, a prema anketi među tekstilnim radnicima iz godine 1936. donosi podatke o nadnicama i uspoređuje ih s nadnicama pojedinih struka radnika. Na kraju toga poglavlja o nadnicama, autor je donio izjave nekih tekstilaca koji opisuju položaj radnika u tekstilnim

⁴⁸ *J. Erdeljac*, S ponosom se sjećam dana borbe, *Brodski list*, VIII/1955, 45; *I. K.*, Štrajk drvodjelskih radnika u Slav. Brodu 1926, *Glas Slavonije*, XVII/1959, 4313; *I. Kovačević*, Novi prilozi za poznavanje štrajka drvodjelskih radnika u 1925. godini, *Brodski list*, XI/1957, 16; *Đ. Salaj*, Njihovih četrdeset dana, *Glas rada*, XI/1955, 48—49; *S. Šalamun*, Uprkos svim prijetnjama i progonima radnici se nisu pokolebali, *Brodski list*, VIII/1955, 45; *Z. Šnajder*, Na svijetlim tradicijama, *Glas rada*, XI/1955, 47; *V. Šoljan*, Tridesetgodišnjica velikog štrajka, *Drvodjelski radnik*, V/1955, 114.

⁴⁹ *S. Šalamun*, Nema mira za privatnu svojinu, *Drvodjelski radnik*, VII/1957, 153—156.
⁵⁰ *D. Damianović*, Značajne pobjede đurđanovačkih radnika, *Glas Slavonije*, XVII/1959, 4294; *H. T.*, »Nadnice su premalene«, *Glas Slavonije*, XVII/1959, 4258; *Đ. Šovagović*, Radnički pokret u Đurđencu na početku razdoblja između dva rata, *Glas Slavonije*, XVII/1959, 4322; »Iz historije radničkog pokreta u Đurđencu«, *Drvodjelac*, VI/1961, 4—5.

⁵¹ *S. Majetić*, Sjećanje na sindikalni pokret pilana Pakrac, *Pakrački vjesnik*, IV/1954, 7; *A. Nejman*, Nepoznati organizatori štrajka, *Glas Slavonije*, XVII/1959, 4345; *S. Šalamun*, Štrajk u Pakracu, *Drvodjelski radnik*, II/1952, 34—38.

⁵² *S. Šalamun*, Štrajk u Novoj Gradiški 1935, *Drvodjelski radnik*, II/1952, 24 — 25; *J. Šašić*, Štrajk drvodjelaca u Novoj Gradiški, *Zbornik »40 godina«*, 3, 277—280; *T. Nikšić*, Borba radnika sa »Našičkom kompanijom« u Kutjevačkoj rijeci 1930—1938. godine, *Zbornik »40 godina«*, 3, 336.

⁵³ *I. Bobinac* »Cele«, 75 mučnih dana brestovačkih radnika, *Moslavački list*, IV/1959, 77; *S. Faltis*, Štrajkovi radnika kod bivše »Našičke«, *Moslavački list*, II/1957, 29.

⁵⁴ *S. Mažar*, Štrajk drvosječa, *Lički kalendar*, 1960, 58—60; *M. Vukmirović*, Štrajk šumskih radnika i kirijaša 1938. g. u Vrhovinama i Gornjem Babinom Potoku, *Ličke novine*, VII/1959, 6.

⁵⁵ Prikaz *I. Karamana* u *Historijskom zborniku (HZ)*, Zagreb 1962, 341 i *J. Sorna* u *Zgodovinskom časopisu*, XV/1961, 226—227.

⁵⁶ *D. Cazi*, Sjećanja na rad komunista u tvornici »Hardtmunth«, *Zbornik »40 godina«*, 3, 170—171; *B. Nikpalj*, Priča o jednom štrajku, *Zagrebački tjednik*, I/1953, 12; Sjećanja učesnika štrajka u Tvornici papira, *Zagrebačka tvornica papira*, II/1959, 5—6, 26—28; Uoči 24 godišnjice štrajka u Zagrebačkoj tvornici papira, *Zagrebačka tvornica papira*, II/1959, 5—6, 12—18.

tvornicama stare Jugoslavije. Usprkos velikom broju podataka, radnički su pokreti u tome radu prikazani ipak kao izolirane pojave, odvojeni od prikaza industrijskog i političkog razvoja zemlje.

Treba istaknuti da je štrajk u Tivaru (1936) detaljno osvijetljen u studiji *Bosiljke Janjatović* »Štrajk tekstilnih radnika u 'Tivaru' godine 1936« (*Putovi revolucije*, IV/1966, 6, 55—80; 1966. objavljena u nešto izmijenjenom obliku u Varaždinu kao samostalna brošura). O pokretima i položaju radnika u toj tvornici postoje i mnogi članci i izvještaji u časopisima i pokretima.⁵⁷

O ekonomskim pokretima radnika u Dugoj Resi i uopće o životu radnika u toj tvornici nalazimo podataka u »Spomen knjizi Industrijskog dobrovoljnog vatrogasnog društva pamučne industrije Duge Rese 1885—1960. Povodom 75-godišnjice« (Karlovac 1960) i u nekoliko novinskih članaka.⁵⁸ Slične radove po novinama imamo i o »Ivančici d. d.« u Oroslavju,⁵⁹ Tvornici pamučne industrije u Zagrebu,⁶⁰ Zagrebačkoj industriji svile,⁶¹ i Tvornici trikotaže.⁶²

Nekoliko manjih članaka piše i o pokretima radnika u tvornicama jute i kudjelje.⁶³

Industrija i rudarstvo: industrija kože i obuće

Sindikalni i radnički pokret u tvornici gume i obuće Bata prikazan je u knjizi *Josipa Cazića* »Vukovar u klasnoj borbi« (Zagreb 1955).⁶⁴ O štrajku u tvornici za preradu kože u Karlovcu 1939.⁶⁵ i o pokretima drugih tvornica pisano je veoma malo.

⁵⁷ F. Beli, Sličice iz štrajka 1936, *Varteksov vjesnik*, IV/1956, 7; Isti, Dvadesetpet godina od pobjedonosnog štrajka radnika bivšeg »Tivara«, *Varteksov vjesnik*, IX/1961, 71; A. Frntić, Sjećanja na rad i razvoj partijske organizacije u tekstilnoj industriji d. d. u Varaždinu (»Tivar«), *Varteksov vjesnik*, VII/1959, 19; J. Hrnčević, Šestonedeljni štrajk u »Tivaru«, *Borba*, XXI/1956, 107; I. Kurtalj, Opći štrajk »Tivarovih« radnika i službenika 1936, *Varteksov vjesnik*, III/1955, 3; Isti, Dvadeset-godišnjica velikog štrajka, *Varteksov vjesnik*, IV/1956, 7; Isti, Strojevi su stali, *Glas rada*, XII/1956, 22—23; Isti, Postanak i razvoj varaždinske tekstilne industrije — Varaždin, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, I/1961, 1, 67—74; Isti, Pomoć seljaka štrajkašima u Varaždinu, *Zbornik »40 godina«*, 3, 299—301; J. Runjak, Veliki štrajk, *Naša praksa*, I/1959, 4—5, 28—35; Prvi štrajk u Tivaru 1927. g., *Varteksov vjesnik*, VII/1959, od 28. III 1959.

⁵⁸ B. Ključarić, Prvi štrajk tekstilaca u Dugoj Resi, *Karlovački tjednik*, VI/1958, 18; N. Lazarević, Štrajk u Dugoj Resi i Karlovcu, *Graničar*, XI/1957, 35; A. Marochini, Duga Resa kroz historiju, *Kolektiv Duga Resa*, VII/1954, 13; M. Uradin, 25. godišnjica štrajka tekstilaca u Dugoj Resi, *Glas rada*, X/1954, 3.

⁵⁹ Dvije velike pobjede, *Glas Hrvatskog Zagorja*, VIII/1956, 12; Štrajkovi u Oroslavju, *Glas Hrvatskog Zagorja*, XI/1959, 5.

⁶⁰ I. Božičević, Dva štrajka tekstilaca, Beograd 1952 — prikaz B. P-a u *Glasi rada*, IX/1953, 3; M. Gržetić, Demonstracije radnika Tvornice pamučne industrije u Zagrebu, *Žena u borbi*, IX/1951, 5, 3—4; S. Mijatović, Razgovor sa štrajkašem drugom Stjepanom Martinjakom, *Književni pokušaji*, V/1958—59, 4, 16—17; A. Radaković, Mašine tkača su stale, *Rad*, XIV/1959, 22; Isti, Protiv »žutih« i policije, *Rad*, XIV/1959, 8.

⁶¹ A. Krile, Kako su se borile radnice tvornice Z. I. S., *Glas rada*, IX/1953, 9.

⁶² D. Cazi, Štrajk u tvornici C. D. Gaon, *Zbornik »40 godina«*, 2, 194—196.

⁶³ Z. Sremec, Zahtjevi radnika kudjeljare u Vinkovcima, *Zbornik »40 godina«*, 3, 342—343; »47 dana u štrajku«, *Karlovački tjednik*, VII/1959, 36.

⁶⁴ Historijski institut Slavonije priprema monografiju o kombinatu »Borovo«.

⁶⁵ A. Trifunić, Drugovi, štedite novce, *Karlovački tjednik*, VII/1959, 21.

Industrija i rudarstvo: prehrambena industrija

Mnogobrojni pokreti radnika prehrambene industrije, naročito pekara, veoma su slabo zastupljeni u poslijeratnoj literaturi,⁶⁶ iako su njihovi zahtjevi o nedjeljnom počinku i snošljivijim uvjetima rada punili stupce predratnih novina.

Industrija i rudarstvo: grafička industrija

O pokretima grafičkih radnika i o njihovoj organiziranosti i položaju napisao je *Vinko Cecić* opširnu monografiju »Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955«⁶⁷ (Zagreb 1955) rađenu na osnovi izvorne dokumentacije. Osim toga treba registrirati i nekoliko manjih članaka u štampi.⁶⁸

Industrija i rudarstvo: industrija duhana

Sindikalni pokreti monopolskih radnika, tj. radnika tvornica duhana gotovo su posve neobrađeni u poslijeratnoj literaturi, iako arhivski dokumenti govore o tome da je eksploatacija radnica u toj industrijskoj grani bila veća nego u privatnim poduzećima.

Poljoprivreda

Ekonomске борбе пољопривредног пролетаријата Југославије посебно покреће у Славонији и Војводини, гдје је постојао велик број пољопривредних најамних радника, приказав је *Arpad Lebl* у монографији »Синдикална борба аграрног пролетаријата«⁶⁹ (Београд 1954). У четвртој поглављу аутор је скренуо пажњу на положај пољопривредних радника од 1921. до 1941. године, а у остала три поглавља, која се односе на период између два рата, аутор говори о револуционарном вренју на селу од 1917. до 1921. године и о раду синдикалних организација. Монографија је израђена на основу изворних докумената и сјећања учесника у синдикалном покрету и значајан је допринос проучавању положаја пољопривредних радника. О животу на пољопривредном добру Белје од 1921. до 1931. неколико критика дао је *Dejan Gajić* у чланку »О животу на пољопривредном добру на Белју« (*Rad*, XV/1960, 35—37), а *Nikola Fijan* пише о радничком покрету на рибњацима Пољана 1937. године (*Ribarstvo Jugoslavije*, XII/1957, 36—37).

⁶⁶ *B. Resimić*, Uspjeli štrajk pekarskih radnika 1932. godine, *Industrijski radnik*, XI/1960, 141.

⁶⁷ Prikaz *M. Joke* u *Vjesniku Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske*, XVII/1956, 3421, str. 10 i u *Kulturi*, 1956, 22.

⁶⁸ *A. Kovač*, Dva štrajka zagrebačkih grafičara, *Grafički rad*, IX/1953, 15; *J. Pistotnik*, Crvena cenzura, *Grafički rad*, XI/1955, 13; *D. B.*, Dva štrajka tipografskih radnika 1919. g. u Splitu, *Slobodna Dalmacija*, IX/1951, 1942; *J.*, Mašino štampaji, *Grafički rad*, XI/1955, 17—18.

⁶⁹ Osvrt *A. Radenića* u *Istoriskom časopisu*, VII/1957, 7, 397—418 i *T. Stojkova* u *Istoriskom glasniku*, 1957, 1—2, 125.

Građevinarstvo

O sindikalnim pokretima građevinskih radnika pisano je malo u poslijeratnom razdoblju. Radovi *Milivoja Manojlovića*,⁷⁰ i sjećanja učesnika⁷¹ daju tek fragmentarne podatke o štrajkovima radnika te struke.

Saobraćaj

Premda povijest sindikalnog i radničkog pokreta na *željeznicama* još uvijek nije dobila nikakav sintetički prikaz, ipak u poslijeratnoj literaturi imamo mnogo popularno pisanih članaka koji obogaćuju naše znanje o ekonomskim borbama i položaju željezničara na području Jugoslavije.⁷² Osim toga postoji i brošura *Dejana Gajića* »Zločin na Zaloškoj cesti. Veliki štrajk železničara 1920.« (Beograd 1951) i rad *D. Jovića* »Štrajk pružnih radnika firme SH Guttman (novembar 1937. januar 1938.)« (*Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 1964, 2, 63—76) koji obuhvatnije obrađuju neke probleme.

O akcijama radnika *Zagrebačkog električnog tramvaja* pisano je vrlo malo, a i to su, uglavnom, samo popularni članci i sjećanja.⁷³

Generalni štrajk *pomoraca* 1923. obradio je na temelju dokumentarne građe kapetan *Oliver Fijo* u studiji »Štrajk pomoraca obalne paroplovidbe 1923. g.« (*Mogućnosti*, VI/1959, 4, 344—355) i članku »Štrajk

⁷⁰ M. Manojlović, Septembarski štrajk 1920, *Građevinski radnik*, IV/1954, 86; Isti, Veliki štrajk građevinara 1936, *Građevinski radnik*, IV/1954, 76.

⁷¹ V. Krstulović, Štrajk građevinara 1938. u Splitu, *Zbornik »40 godina«*, 3, 259—260; M. Požnanović, 44 dana štrajka molersko-farbarskih radnika 1936, *Građevinski radnik*, II/1952, 23.

⁷² M. Bajagić, Štrajk železničara, *Narodne novine* (Niš), XIV/1958, 10; M. Belić, Prva akcija za donošenje zakona o železničarima, *Transport*, X/1964, 15; M. Cirić, Generalni štrajk železničara 1920. g., *Pariiski radnik*, V/1952, 82; M. Dimitrijević, 10 sati za 9 dinara, *Transport*, XIII/15. IV 1957; M. Dubajić, Četrdeset godina štrajka železničara, *Subotičke novine*, XVI/1960, 16; D. Gajić, Kako je tekao štrajk železničara 1920 godine, *NIN*, I/1951, 15; D. Janković, Ministar Korošec na sceni, *Železničke novine*, II/1960, 16; I. Krajačić, Komunisti radionice državnih željeznica u Zagrebu, *Zbornik »40 godina«*, 2, 53—59; Đ. Marković, Istina o generalnom štrajku železničara 1920, *Mašinsko-tehnički glasnik*, IX/1954, 3—4, 27—28; Isti, Uoči velikog štrajka, *Lokomotiva*, 1954, 4, 6—7; J. Obradović, Sjećanje na veliki štrajk železničara Jugoslavije 1920. g., *Vjesnik komuna*, II/1956, 7; D. Saili, Kongres ujedinjenja železničarskih, poštanskih i saobraćajnih saveza, *Zbornik »40 godina«*, 1, 103; Isti, Poslednja mašina, *Železničke novine*, II/1960, 23; Snepberger, Veliki štrajk železničara 1920. g., *Zbornik: Sto godina železnica Jugoslavije*, Beograd 1951; P. Žužak, Prvi štrajk železničara u Vinkovcima, *Novosti*, VII/1959, 16; M. B., Položaj železničara i njihova organizovana borba u Srbiji i staroj Jugoslaviji, *Železnica*, VII/1951, 4, 250—254 i 5, 305—307, te sjećanja učesnika u štrajkovima u *Transportu*, X/1954, 16 i *Varaždinskim vijestima*, XV/1960, 741.

⁷³ S. Borčić, Prvomajski štrajk zagrebačkih tramvajaca, *Crvena zvezda*, IX/1959, 366; J. Gazdić, Dva svijeta, *Narodni list*, XI/1955, 3061; I. Ramljak, Radnički pokret u ZET-u od Obznane do 6-januarske diktature, *Zagrebačka panorama*, IV/1964, 1—2, 68; D. Veseli, Mahinacije oko »borbenog fonda« u sindikatima, *Zbornik »40 godina«*, 1, 255—256; A. Veselinović, Poslednje odmeravanje snaga, *Rad*, X/1955, 7—8; V. Vrduka, Iz povijesti zagrebačkog električnog tramvaja, *Vjesnik ZET-a*, II/1960, 4, 64—66.

pomoraca 1923.« (*Pomorstvo*, XI/1956, 173—174). Tim pokretom i drugim pitanjima pomoraca bave se i drugi autori.⁷⁴

Lučki radnici Splita⁷⁵ i Sušaka⁷⁶ zastupani su u našoj poslijeratnoj literaturi samo s nekoliko popularnih članaka i sjećanja.

U radu »Sećanje na revolucionarni rad PTT radnika Jugoslavije« (*PTT arhiv*, 1961, 6, 9—114) *Milan Drakulić* opisao je sindikalne borbe poštara.

Ugostiteljstvo

Zbog dugog radnog vremena i vrlo malih plaća dolazilo je često do ekonomsko-socijalnih pokreta ugostiteljskih radnika, koji su u našoj poratnoj literaturi prikazani također samo s nekoliko manjih novinskih članaka i sjećanja.⁷⁷

Zanatstvo

Kratak pregled pokreta zanatskih radnika daje *Milan Čupak* u radu »50 godina zanatskog pokreta u Hrvatskoj« (*Zanatski list*, XIII/1958, 15, 2). Napominjem da su sindikalne i ekonomske borbe tih radnika — koji su predstavljali većinu radnika u našoj privredi u kojoj je velika industrija bila slabo zastupana — obuhvaćene već prije navedenom literaturom.

7

Na granici između sindikalne i ekonomske historije nalazi se nekoliko radova koji opisuju *položaj radničke klase*. Na važnost te problematike ukazao je još god. 1845. Friedrich Engels, rekavši da je »položaj radničke klase stvarna osnova i polazna tačka svih društvenih pokreta današnjice, jer on je najveća, najvidljivija krajnost naše postojeće socijalne bijede«. ⁷⁸ Položaj radnika predstavljao je i glavni sadržaj politike rad-

⁷⁴ *M. Bakarčić*, Obljetnica štrajka naših pomoraca, *Pomorstvo*, IX/1954, 7—8, 405—407; *T. Maštruko*, Kruh sa sedam kora, *Zadarska revija*, XI/1962, 5, 409—415; *M. Pijan*, Razgovor sa suradnikom lista *Glasnik Jugoslovenskog rečnog brodarstva* o predratnom položaju obalskih radnika, *Glasnik Jug. reč. brodarstva*, IV/19. IV 1960, 32; *M. K.*, Socijalno-ekonomske borbe naših pomoraca, I—III, *Riječki list*, VI/1952, 212—214.

⁷⁵ *A. Kalpić*, Pomorska obalska komanda Split javlja, *Slobodna Dalmacija*, XV/1957, 3869; *V. Peroković*, Štrajk lučkih radnika u Splitu 1939. godine, *Jugoslovenski morinar*, VIII/1952, 11, 200.

⁷⁶ *A. Balen*, Veliki štrajk lučkih radnika u Sušaku 1937. g., *Riječki list*, VII/1953, 101; *M. Šepić*, Našu zaradu nama, *Novi list*, XIII/1959, 281; *M. Trošelj*, Prihvaćeni uslovi lučkih radnika Sušaka 1937. godine, *Zbornik »40 godina«*, 3, 215—316; Štrajk sušačkih lučkih radnika i radnika solinskog bazena, *Borba*, XXIV/1959, 53; Kolektivni ugovor lučkih radnika na Sušaku, *Politika*, LVI/1959, 16418.

⁷⁷ *D. Salić*, U eri štrajkova 1919. godine, *Narodni list*, XV/1959, 4206; *M. Spasojević*, Mračni dani, *Naša reč*, IV/1958, 40, 5; *S. Salamun*, Obustava rada među zagrebačkim konobarima, *Zbornik »40 godina«*, 1, 91—92; Isti, Štrajk konobara u Zagrebu 1920. godine, *Odlomak*, *Narodni list*, XV/1959, 4239; *L. Vinketa*, Štrajk ugostiteljskih radnika u Crikvenici, *Zbornik »40 godina«*, 3, 319; *S. Zvonarić*, Borbeni put trgovinskih i ugostiteljskih radnika, *Privredni vjesnik*, VII/1959, 575, 7 i d.

⁷⁸ *F. Engels*, Položaj radničke klase u Engleskoj, Zagreb 1952, predgovor.

ničkih sindikata i partija, pa se nametnuo i poslovanju radničkih komora u Jugoslaviji u međuratnom razdoblju, što svjedoče edicije tih ustanova i očuvana arhivska građa.

Premda jugoslavenska historiografija oskudijeva i danas u svestrano obrađenom prikazu položaja radničke klase do drugog svjetskog rata, kakve imaju Amerika, Francuska i Njemačka,⁷⁹ ipak postojeći radovi, iako se znatno razlikuju po karakteru, daju uvid u tu prilično složenu problematiku.

U radu »Položaj i akcije radničke klase Jugoslavije u periodu pred drugi svjetski rat« (Beograd 1951) Čedomir Đurđević opisuje ne samo položaj radnika, već i štrajkove, djelatnost sindikata i Partije u periodu od 1934. do 1941. godine.

Popularni prikaz položaja radničke omladine u međuratnoj Jugoslaviji dao je Ivan Ivanji u brošuri »Položaj omladine u predratnoj Jugoslaviji« (Beograd 1959).

Težak položaj šumskih radnika, čiji status nije bio reguliran zaštitnim zakonodavstvom, primjerima je opisala Olga Maček u radu »Naši šumski radnici« (Zagreb 1948).

U radu »Položaj radnog čovjeka u kapitalističkoj i socijalističkoj Jugoslaviji« (Beograd 1956) Sveta Popović dao je popularno prikazanu usporedbu i izradio teze.

Položaj radnika, ali više s pravne strane, prikazan je i u radu Ive Politea »Položaj radnika u predratnoj Jugoslaviji« (*Dokumenti o Jugoslaviji*, Paris 1958, sv. 10).

Prilično opsežna građa popularno je izložena u radu: *Metodije Sokolski* »Najamnina u staroj Jugoslaviji« (Beograd 1951). U radu je prikazana nominalna i realna nadnica u pojedinim razdobljima, a opisana je i nezaposlenost te eksploatacija dječje i ženske radne snage. U tom su radu prikazane i prilike u kojima živi poljoprivredni proletarijat.

Vrijedan ekonomski prilog proučavanju položaja radničke klase u Hrvatskoj predstavlja rad Marunke Čižek »Prikaz životnog standarda nepoljoprivrednog stanovništva u godini 1938. i 1951. na području NR Hrvatske« (*Ekonomski pregled*, II/1951, 4, 230—244) pisan na osnovu statističkih podataka. Istom metodom uspoređivanja poslužila se je i Savka Dabčević-Kučar u studiji »Sistem nagrađivanja i realne nadnice grafičkih radnica u Zagrebu 1935—1939. i 1952—1956.« (*Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, IV, Zagreb, 1958, 91—123), te Branka Vidas-Pihler u radu »Prehrana jugoslavenskog stanovništva u predratnim i poslijeratnim godinama« (*Socijalna politika*, 1957, 11—12, 52—59).

⁷⁹ Kod nas je prevedena knjiga J. Kuczynski, *Položaj radnika u SAD od 1789. do danas*, Zagreb 1952. Isti je autor izradio veći rad »Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus«, *Studien zur Geschichte der evklischen Überproduktionskrisen in Deutschland 1918 bis 1945*, Band 15, Berlin, 1963. Kompletna bibliografija radova tog autora objavljena je u br. 2—3 *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1964. (str. 509—549). U Francuskoj je P. Louis izradio opsežnu studiju »La condition ouvrière en France depuis cent ans, Paris, 1950. — prikaz D. Rogić u *Ekonomskom pregledu*, II/1951, 5, 328 i Z. Prikimajer u *Pregledu dokumentacije i bibliografije iz međunarodnog radničkog pokreta*, I/1954, 2, 47—49.

Mnogo podataka o socijalnoj i ekonomskoj strukturi radnika nekog kraja nalazimo u radovima koji pripadaju *regionalnoj i mjesnoj historiji*.⁸⁰

Područje Dalmacije, Primorja i Istre, u većem ili manjem regionalnom okviru, istraživalo je nekoliko autora. Autore navodimo abecednim redom: *Vinko Antić* napisao je rad »Prilozi povijesti radničkog pokreta u Vinodolu od 1930. do 1941. godine« (*Jadranski zbornik*, IV/1960, 241—291); o Rijeci piše *Dragutin Bogdanić* u radu »O radničkom pokretu u Rijeci« (*Riječka revija*, IV/1955, 2, 35—51) i članku »Radnička klasa Rijeke u borbi za svoja prava« (*Novi list*, VII/1955, 103/2380); *Vjekoslav Bratulić* napisao je »Elementi revolucionarnosti u radničkom pokretu u Puli 1920. godine« (*Jadranski zbornik*, I/1956, 271—304), »23 septembar 1920. u Puli« (*Riječka revija*, VI/1957, 5—6, 183—188) i »Socijalistički pokret u Julijskoj krajini (1918—1941)« (*Putovi revolucije*, II/1964, 3—4, 172—179). Treba spomenuti i rad *Ferde Čulinovića* »Revolucionarni pokret u Istri 1921.« (Zagreb 1951); sjećanje *Ivana Dujmića* pod naslovom »Štrajkovi u Bakru« (*Zbornik »40 godina«*, 1, 90—91) i rad *Dinka Foretića* »Radnički pokret u Dalmaciji do Kongresa ujedinjenja« (*Zadarska revija*, VIII/1959, 2, 171 i d.). *Drago Gizdić* opisao je »Radnički pokret u Dalmaciji između prvog i drugog svjetskog rata« (*Mogućnosti*, VI/1959, 4, 334—344 i 5, 401—411), a *Ivan Jelić* u radu »Senj u razdoblju između dva svjetska rata« (*Senjski zbornik*, I/1965, 111 i d.) spominje i tamošnji radnički pokret. *Mate Kapović* u manjim radovima »Kroz povijest štrajkova u Dubrovniku« (*Dubrovački vjesnik*, XV/1964, 706—717) i »Radnički pokret u Dubrovniku (1897—1929)« (*Dubrovnik*, VII/1964, 3—50) obrađuje tu problematiku na osnovu arhivske građe. Zadarskim područjem bavi se *Nino Karuc* u člancima »Zadarsko radništvo 1920. godine« (*Glas Zadra*, VIII/21. XII 1957, 338) i »Utjecaj radničkog pokreta u Arbanasima« (*Glas Zadra*, IV/1953, 130). Na međuratno razdoblje samo se uzgredno osvrće *Grga Novak* u »Visu« (Zagreb 1961, str. 273—281). I na kraju spominjemo članke *Ivana Rajanelija* »Počeci radničkog pokreta u Makarskoj« (*Slobodna Dalmacija*, XVI/18—19. III 1959), »Radnički dom u Makarskoj« (*Zbornik »40 godina«*, 1, 98—101) i *Matije Uradina* »Iz historije radničkog pokreta u Puli 1919—1920. godine« (*Glas Istre*, XII/25. XI—16. XII 1955), »Obnova i djelovanje radničkog pokreta u Dalmaciji 1917—1920« (*Glas rada*, X/1954, 25).

O historiji radničkog pokreta u Gorskom kotaru napisano je dosad samo nekoliko novinskih članaka i sjećanja.⁸¹

Zanimljivo je da je Zagreb, iako najveće središte industrije i kao takav stjecište radnika iz svih dijelova zemlje, dosad veoma slabo obrađen u poslijeratnoj literaturi. Ne samo da ne postoji monografija o radničkom pokretu Zagreba međuratnog razdoblja, već dosad nisu napisane ni samo-

⁸⁰ Kod navođenja literature u ovom poglavlju izostavljeni su oni radovi koji su navedeni u prethodnom poglavlju o sindikalnoj historiji.

⁸¹ *J. Brnčić*, Radnički pokret u Gorskom kotaru do 1941. g., *Vjesnik*, XX/1959, 4449; *V. Crnković*, Štrajkovi radnika u Gorskom kotaru, *Novi list*, XI/1959, 162; *D. Škorić*, Radničke akcije u Gorskom kotaru, *Zbornik »40 godina«*, 1, 95—97.

stalne studije, a podaci o Zagrebu nalaze se u radovima o historiji Partije ili su zaboravljeni po brojnim novinskim člancima.⁸²

Gradu o radničkom pokretu Zagorja prikupio je Mirko Androić u Historijskom arhivu u Varaždinu, ali dosad je o radničkom pokretu toga kraja napisano također samo nekoliko manjih radova.⁸³ Ništa bolje ne stoji ni Podravina.⁸⁴

Međimurje stoji u tom pogledu znatno bolje. »Prilog historiji radničkog pokreta i NOB-i u Međimurju od 1919—1959. godine« grupe autora (Čakovec 1959) može nam poslužiti kao informativni priručnik za daljnja istraživanja, budući da je u knjizi opisan ne samo položaj radnika u pojedinim međimurskim tvornicama, već i ekonomski pokreti tih radnika. »Prilog . . .« se može dopuniti novinskim člancima.⁸⁵

Kao Međimurje i bjelovarsko područje ima »Priloge za izučavanje historije KP kotara Bjelovar 1919—1952.« (Bjelovar 1959) gdje nalazimo podatke o radničkoj klasi toga kraja.

Turopolje je također do danas gotovo posve neobrađeno.⁸⁶

Osim Dalmacije, Slavonija ima najrazvijeniju regionalnu historiju. »Vukovar u klasnoj borbi« (Zagreb 1955) *Josipa Cazića* predstavlja djelo u kojem je prikazan cjelovit radnički i sindikalni pokret u vukovarskoj regiji. Na str. 228—243 Cazić donosi niz podataka o tarifnim i štrajkaškim pokretima u tvornici »Bata« na osnovu usmenih izjava učesnika i arhivskih izvora, a na kraju knjige statističke podatke iz godine 1931. o broju gospodarstava, broju radnika i drugo. *Srećko Ljubljanović* u knjizi »Radnički pokret u Požeškoj kotlini« (Slav. Požega 1961) obrađuje na žalost samo razdoblje do 1920. godine. Osim toga postoje mnogobrojni članci u novinama od kojih registriram samo neke.⁸⁷

⁸² Tako npr. sumarne podatke o radničkom pokretu u Zagrebu donose *J. Vidmar* i *T. Čubelić* u prikazu izložbe: Borbeni put KPJ u Zagrebu 1919—1959, u Muzeju grada Zagreba, *Iz starog i novog Zagreba*, II/1966, 319—327, ali sve ostalo su samo manji novinski članci: *M. Belinić*, Štrajkovi Nezavisnih sindikata, *Zbornik »40 godina«*, 1, 187—188; *D. Grgec*, Zagrebački proletarijat bio je u ofenzivi, *Vjesnik*, XX/1959, 4660; *B. Resimić*, Proslava 1. V 1928. u Zagrebu, *Metalski radnik*, III/1953, 46; *S. Šalamun*, Skupština stanara i podstanara u Zagrebu, *Zbornik »40 godina«*, 1, 199—200; *D. Škorić*, Osnivanje organizacije Međunarodne radničke pomoći, *Zbornik »40 godina«*, 1, 200; *S. Ugarković*, Sjećanje na prvomajsku proslavu u predratnim godinama, *Glas rada*, VIII/1952, 18 itd.

⁸³ *M. Androić*, Prilozi historiji radničkog pokreta varaždinskog kraja 1803—1919. godine, *Naša praksa*, I/1959, 4—5; *J. Hrnčević*, Neki momenti iz radničkog pokreta predratnog Varaždina, *Varaždinske vijesti*, XIV/1958, 668; Isti, Okupljanje komunističke partije u Varaždinu i Čakovcu, *Zbornik »40 godina«*, 2, 134—135.

⁸⁴ *M. Berta*, Šemovci — žarište naprednog pokreta, *Glas Podravine*, XI/1959, 28—29.

⁸⁵ *M. Tišljar*, Štrajkovi košaraša u Kotoribi, *Međimurje*, VIII/1959, 258—259.

⁸⁶ *D. Pešut*, »Internacionala« signal na juriš, *Rad*, XIV/1959, 21; *I. Sestrić*, Radničke akcije u Sisku, *Zbornik »40 godina«*, 3, 269—271.

⁸⁷ *Z. Brkić*, Obnavljanje rada u Slavonskoj Požegi, *Zbornik »40 godina«*, 2, 151—152; *S. Gruber*, Počeci radničkog pokreta i komunističke partije u županijskom kotaru, *Ogledi*, 1959, 2, 14—20; Isti, Radnički štrajkovi u Županji; *Tvornički list Šećerane Županja*, II/1959, 3; *Đ. Komarić*, Za svoja prava, *Glas rada*, XV/1959, 16; *I. Kovačević*, Iz historije radničkog pokreta u Slavonskom Brodu, *Glas rada*, VIII/1952, 32; *S. Matejić*, Sindikalni i partijski rad u Pakracu, *Zbornik »40 godina«*, 3, 147—148; *I. Novak*, Đakovo u radničkom pokretu, *Zbornik »40 godina«*, 3, 158—159; *Đ. Stanković*, Prilog historiji radničkog pokreta u Požegi, *Požeški list*, V/1957, 33—36 itd.

*Ekonomska povijest i proučavanje strukture
i položaja radničke klase u Hrvatskoj*

1

Ekonomске nauke jesu društvene nauke koje proučavaju odnose među ljudima u procesu proizvodnje, raspodjele, razmjene i potrošnje materijalnih dobara.⁸⁸ Prema toj definiciji, a na osnovi prijašnjeg razmatranja o radničkoj klasi u okviru historijskih nauka, možemo zaključiti da su ekonomske nauke s obzirom na predmet proučavanja vrlo blizu suvremenoj historijskoj nauci. Osim toga jedna od osnovnih ekonomskih nauka — politička ekonomija — daje temelj za razumijevanje i privrednih — ekonomskih — i političkih i kulturnih zbivanja.

Na važnost ekonomske povijesti ukazano je na Kongresu ekonomskih historičara u Stockholmu u ljetu 1960. Poslije toga vodene su u okviru ekonomskih nauka opširne diskusije o ulozi i mjestu ekonomske historije. Jednu takvu diskusiju proveo je i časopis *Jahrbuch für Wirtschafts-geschichte*.⁸⁹ Tendencije da se proučava radnička klasa u okvirima ekonomske historije ispoljene su na Trećem internacionalnom kongresu za ekonomsku historiju u Münchenu u kolovozu 1965.⁹⁰ Na tom Kongresu raspravljalo se o pitanju stvaranja i oblikovanja radničke klase, prvenstveno industrijskog radništva, od početka 18. stoljeća do danas. Pri tome je istaknuta odlučna uloga radničke klase u nastajanju i oblikovanju modernog društva i njegove materijalne osnove. Na dnevnom redu Kongresa bio je i referat o odnosu radničke nadnice i sveukupnog razvitka privrede. O raznim školama koje se bave ekonomskom historijom govorili smo već prije u prvom poglavlju.

2

U našoj zemlji poslije drugog svjetskog rata uz političku ekonomiju⁹¹ razvila se i ekonomska povijest kao nauka koja proučava razvoj proizvod-

⁸⁸ A. Dragičević, Leksikon političke ekonomije, I, Zagreb 1965, 153.

⁸⁹ U diskusiji su sudjelovali W. Robbe radom »Der Gegenstand der Wirtschaftsgeschichte« (*Jahrbuch f. Wirtschaftsgeschichte*, 1962, I, 95—112; H. Kohn »Zur Diskussion über die Wirtschaftsgeschichte als Wissenschaft«) (*J. f. W.*, 1962, III, 57), J. Kuczynski »Der Gegenstand der Wirtschaftsgeschichte. Einige Überlegungen anlässlich des Aufsatzes von Waltraud Robbe« (*J. f. W.*, 1963, I, 133), a interesantne podatke nalazimo i u radu »Der Grundriss der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung und einige Probleme der Wirtschaftsgeschichte« (*J. f. W.*, 1963, II 23).

⁹⁰ I. Erceg, Treći internacionalni kongres za ekonomsku historiju, HZ, 1965, 417.

⁹¹ Naša su poslijeratna djela iz političke ekonomije brojna, pa navodimo samo neka od njih: S. Dabčević-Kučar, A. Grgurić, M. Novak, Politička ekonomija, I—II, Zagreb 1959, 1961; R. Davidović, Uvod u političku ekonomiju, I, Beograd 1957; A. Dragičević, Leksikon političke ekonomije, I—II, Zagreb 1965 — osvrt N. Rendulića u *Ekonomskom pregledu*, XVII/1966, 6—7, 419—421; T. i I. Drater, Ekonomika, Zagreb 1964; M. Korać, T. Vlaškalić, Osnovi političke ekonomije, Beograd 1960; L. Marković, Politička ekonomija, Zagreb 1962; L. Marković, Osnovi političke ekonomije, I, Sarajevo 1957; Đ. Milovančević, Politička ekonomija, Beograd 1958; D. Nešić, Tečaj političke ekonomije, Zagreb 1957; G. Počkar—Đ. Milovančević, Ekonomika Jugoslavije, Beograd 1965; I. Reljanović, Ekonomika Jugoslavije s osnovima

nih snaga i produkcionih odnosa u historiji.⁹² Primjenjujući dijalektičku metodu ta nauka može biti od neocjenjive koristi za istraživanja socijalne i ekonomske strukture radničke klase.

Za vrijeme monarhističke Jugoslavije ekonomska je historija životarila u okviru političke i pravne historije. Uklopljena u te dvije nauke ona im je pružala čisto faktografske podatke iz ekonomske politike i ekonomike — prilagođene vremenu i političkim prilikama — budući da su ispitivanje materijalnih uvjeta života radničke klase i naroda uopće, kao i razgolićavanje kapitalističkih odnosa u privredi nerado gledali i upravni aparat i krupni kapital.

Danas ekonomska historija u Jugoslaviji ima punu samostalnost, ali njen odnos prema drugim srodnim disciplinama nije još uvijek riješen. U radu »Ekonomska povijest među ekonomskim i historijskim naukama« (*Zgodovinski časopis — Kosov zbornik*, VI—VII/1952—53, 820—826) *Rudolf Bičanić* daje ekonomistima ulogu istraživača ekonomske historije, čemu se je usprotivio *Fran Zwitter*⁹³, ukazavši na važnost historičara u istraživanju ekonomske povijesti, naročito one koja se bavi srednjovjekovnim problemima. Diskusije o ulozi ekonomske historije u Hrvatskoj vodene su u prosincu 1957. na Međufakultetskoj konferenciji, a pojačan interes za ekonomsku historiju doveo je do otvaranja katedre za ekonomsku historiju na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Prvi predavač bio je Mijo Mirković. U program rada te katedre ušlo je proučavanje bitnih materijalnih uvjeta života naroda u prošlosti i sadašnjosti i proučavanje ekonomskih i društvenih snaga koje su djelovale na te uvjete, a u toj formulaciji našlo je svoje mjesto i proučavanje struktura i položaja radničke klase.⁹⁴

Treba istaći da je u siječnju godine 1960. izabran Igor Karaman za prvog nastavnika ekonomske historije na povijesnoj grupi Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Time je ispunjena velika praznina, a povijesni je studij dobio nov oblik.

Međutim nedovoljna razvijenost ekonomske historije dvadesetog stoljeća počinje se sve više osjećati i pri pisanju monografskih djela o radničkoj klasi i njenom razvoju. Potaknut tim manjkom, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu unio je u svoj orijentacioni program djelatnosti godine 1961. i plan istraživanja ekonomskih problema.⁹⁵ U lipnju 1963. održan je u Institutu sastanak historičara, ekonomista i demografa i zaključeno je da se počne proučavati ekonomska povijest Hrvatske.⁹⁶ Međutim, dok se za ekonomsku historiju do 1918.

političke ekonomije, Zagreb 1963; *D. Sabolović*, *Suvremena buržoaska politička ekonomija*, Zagreb 1959. i drugi radovi.

⁹² *A. Dragičević*, *Leksikon*, n. dj., I, 143.

⁹³ *F. Zwitter*, *Gospodarska zgodovina kot znanost*, *Zgodovinski časopis*, VIII/1954, 169—173. *Bičanić* je odgovorio *Zwitteru* člankom »Još jedna riječ o ekonomskoj povijesti« (*Zgodovinski časopis*, IX/1955, 197—199), a u istom broju časopisa štampana su i neka daljnja *Zwitterova* razmatranja o ekonomskoj povijesti.

⁹⁴ *D. Rogić*, *Ekonomska historija*, *Spomenica JAZU povodom 40 godišnjice KPJ-e*, I, Zagreb 1960, 94.

⁹⁵ *Putovi revolucije*, I/1963, 1—2, 519—533.

⁹⁶ *M. Despot*, *Diskusija o programu znanstvenoistraživačkog rada Instituta u oblasti ekonomske povijesti*, *Putovi revolucije*, I/1963, 1—2, 537.

odmah pristupilo barem djelomičnoj realizaciji plana, međuratno razdoblje ostalo je i dalje nezastupljeno, a potreba da se ekonomsko-socijalna i kulturna problematika istražuju timskim radom isticana je i dalje na skupovima historičara.⁹⁷

No usprkos svemu tome ne možemo tvrditi da iz područja ekonomske historije Jugoslavije ne postoje cjeloviti radovi. Prije bismo mogli reći da ne postoje »zadovoljavajući« radovi za naše potrebe, budući da se ti radovi — od kojih su neki rađeni i metodom ekonomsko-historijsko-kvantitativne analize — temelje, uglavnom, samo na štampanim izvorima kapitalističke Jugoslavije. Zbog toga se iz tih radova najčešće ne može vidjeti veza između ekonomsko-socijalne strukture pojedinih područja, važna za razumijevanje današnjeg razvoja pojedinih regija.

U narednim poglavljima prikazat ćemo najprije literaturu o privrednoj strukturi Hrvatske, odnosno Jugoslavije u cjelini, a zatim po istoj shemi radove s područja industrijske i poljoprivredne strukture.

3

O *ekonomskoj strukturi i privredi Jugoslavije u cjelini* napisano je poslije rata nekoliko sintetičnih djela.

U knjizi »*Ekonomska politika Jugoslavije*« I, (Zagreb 1962) *Rudolf Bičanić* posvećuje četvrto poglavlje društveno-ekonomskoj formaciji stare Jugoslavije. Autor analizira pojedine društveno-ekonomske sektore strukture »državno-monopolnog kapitalizma«.

»Privredni razvitak Jugoslavije od 1918—1941. godine« *Sergija Dimitrijevića*⁹⁸ (*Enciklopedija Jugoslavije*, IV, 638—651, štampan kao poseban rad u Novom Sadu 1962) sintetično je djelo u kojem autor, nakon uvoda u kojem daje karakteristike privredne strukture, prikazuje proizvodne snage i ekonomske odnose u primarnim, sekundarnim i tercijarnim djelatnostima, a osvrće se i na razvitak državnog sektora privrede i plasiranje stranog kapitala. Rad je podijeljen u dva perioda: 1918—1929. i 1930—1941, ilustriran s dosta tabela, a donosi i kratak osvrt na promjene u strukturi stanovništva i položaja radnika.

Stevan Kukoleča, autor »Industrije Jugoslavije 1918—1938« (Beograd 1941) u radu »Odnos između poljoprivrede i industrije u Jugoslaviji pre rata« (*Ekonomist*, V/1952, 3, 60—75) ukazuje pomoću statističkih podataka na siromaštvo sela, gdje je prenaseljenost isključivala racionalnu obradu zemlje, a slaba razvijenost industrije i niske nadnice radnika (samo 27,2% novostvorene vrijednosti u industriji trošeno je na nadnice) činili su siromaštvo zemlje još težim. Mnogo opširnije analize o tom problemu daje Kukoleča u radu »Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat«⁹⁹ (Beograd 1956) ukazavši na to da se Jugoslavija nalazila u permanentnoj krizi i da je slabost unutrašnjeg tržišta bila uzrok slabom razvoju industrije, što je konačno dovelo do intervencije države

⁹⁷ Diskusija *M. Gross* o problemima jugoslavenske historijske nauke 25. IV 1964, *JIC*, III/1964, 4, 93.

⁹⁸ Prikaz *D. Bogdanovića* u *Istoriskom glasniku*, 1963, 2, 104—105.

⁹⁹ Osvrt *Lj. Adamovića* u *Našoj stvarnosti*, XI/1957, 5, 584—587.

u privredi. Kukoleča potkrepljuje svoje tvrdnje tabelama o nadnicama, cijenama, tvornicama i njihovoj pogonskoj opremljenosti, a metodom korelacije dolazi do niza interesantnih podataka. Na kraju rada daje sintezu svojih razmatranja u pedeset zaključaka.

Stjepan Lovrenović u knjizi »Ekonomika Jugoslavije« (Sarajevo 1963) daje pregled i karakteristike privrede predratne Jugoslavije u cjelini i po pojedinim privrednim granama, a osvrće se ukratko i na položaj radničke klase.

Najčešće spominjani rad te vrste svakako je »Ekonomika struktura Jugoslavije 1918—1941.« Mije Mirkovića¹⁰⁰ (I izdanje, Zagreb 1950, II izdanje, Zagreb 1952). Mirković je na osnovi svojih predratnih istraživanja na polju ekonomske politike¹⁰¹ dao kratak i sažet prikaz niza ključnih privrednih problema monarhističke Jugoslavije. Za naše proučavanje posebno su zanimljiva poglavlja o strukturi poljoprivrednih gospodarstava, strukturi najamne radne snage, prosječnoj nadnici osiguranih radnika, padu nadnice i nezaposlenosti u razdoblju poslije godine 1930. O istom problemu Mirković piše i u IX i X poglavlju »Ekonomске historije Jugoslavije«¹⁰² (Zagreb 1958, II izdanje, Zagreb 1962).

Gojko Polovina u radu »Privredni sistem i proizvodni odnosi u Jugoslaviji« — u kojem je u prvom dijelu obraden period od 1918—1941. (Beograd 1958) — također analizira privredu i proizvodne odnose u Jugoslaviji za međuratnog vremena, a osnovne karakteristike toga razvoja dao je i Nikola Vučo u »Privrednoj istoriji Jugoslavije« (objavljena kao skripta u Beogradu 1962).

Velimir Zeković i Stojan Novaković u poglavlju »Društveno-ekonomske karakteristike Jugoslavije« knjige »Ekonomika Jugoslavije«¹⁰³ (I izdanje 1962, II izdanje 1964) prikazuju razvoj pojedinih privrednih grana. U istu grupu spada i rad Radovana Milića »Ekonomika FNRJ« (Beograd 1951). Posebnim problemima Jugoslavenske privrede međuratnog razdoblja posvećeno je nekoliko radova.

O kompleksnim promjenama u privredi Jugoslavije zbog krize 1929—1933. govori Dušan Sabolović u radu »Odras ekonomske krize u Jugoslaviji 1930—1933. na ekonomskim mjerama države i na ekonomsko-teoretskoj obradi« (Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, III, 1957, 251—279). Kriza je, naime, značila kraj dotadašnje liberalne privrede i otvorila put državnom intervencionizmu. Autor se osvrće također i na položaj radnika u vrijeme krize i na zloupotrebu tadašnjeg radničkog zakonodavstva, a na kraju daje kratak pregled teoretičara krize.

¹⁰⁰ Prikaz V. Milenkovića u *Socijalnoj politici*, II/1951, 1, 59—62.

¹⁰¹ Neki od ovih radova objavljeni su poslije rata: Izbor iz ekonomskih radova, I—II, Zagreb 1958; Seljaci u kapitalizmu, Zagreb 1952.

¹⁰² Osvrt D. Rogić u *Ekonomskom pregledu*, XIII/1962, 5, 414—426. Radove Mije Mirkovića ocijenio je i J. Sidak u nekrologu štampanom u *HZ*, 1963, 1—4, 377—380.

¹⁰³ Prikaz V. Veselice u *Ekonomskom pregledu*, XIV/1963, 1—2, 91—94.

O teoretičarima kriza govori i Zvonimir Baletić u knjizi »Marksistička teorija ekonomskih kriza«¹⁰⁴ (Zagreb 1965). Svakako treba ukazati i na rad Jože Jurača o nezaposlenosti.¹⁰⁵

Među specijalne radove treba ubrojiti rad Ljubomira Dukanca »Indeksi konjunktornog razvoja Jugoslavije 1919—1941« (Beograd 1946), radove Ivo Vinskog »Investicije na području Jugoslavije u razdoblju između dva svjetska rata« (*Ekonomski pregled*, X/1959, 8—9, 601—616) i »Nacionalni dohodak i fiksni fondovi na području Jugoslavije 1909—1959« (*Ekonomski pregled*, X/1959, 11—12, 832—862) i u *Zborniku radova Ekonomskog instituta*, Zagreb 1952—1962), kao i radove Stevana Stajića »Realni nacionalni dohodak Jugoslavije u periodima 1926—1939 i 1947—1956« (*Zbornik radova Ekonomskog instituta FNRJ* 1957, *Ekonomski problemi*) i »Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923—1939 u stalnim i tekućim cenama« (Beograd 1959).

Među radove koji obrađuju privrednu strukturu Hrvatske treba ubrojiti rad Rudolfa Bičanića »Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918.« (*Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, I, Zagreb 1967, 81—112). Taj rad sadrži brojčane podatke o razvitku industrije u Hrvatskoj i nadnicama radnika, a u šestom poglavlju opisana je politika države prema radnicima.

U radu »Privredni razvoj od 1918. do 1941.« (*Enciklopedija Jugoslavije*, IV, 198—202) Mijo Mirković prikazuje uvjete razvitka hrvatske privrede poslije godine 1918, kretanje i strukturu stanovništva i razvoj pojedinih privrednih grana i proizvodnih odnosa.

Neobjavljena disertacija Mije Novaka »Posebni uvjeti i oblici prodiranja kapitalizma u Hrvatskoj i Slavoniji« (Zagreb 1958) donosi također zanimljive podatke o razvoju kapitalizma.

Ivo Vinski u studijama »Investicije na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata«¹⁰⁶ (Beograd 1955, izdanje Ekonomskog instituta FNRJ, ser. III, knj. 2) i »Procjena kapitala na području Hrvatske u razdoblju između dva rata« (*Putovi revolucije*, II/1964, 3—4, 417—446¹⁰⁷) pomoću tabela interesantno analizira privredni razvoj Hrvatske u međuratnom razdoblju.

Neke podatke o razvoju privrede može nam pružiti i »Informativni priručnik. Narodna Republika Hrvatska« (Zagreb 1953).

Regionalnoj ekonomskoj historiji pripada rad Rudolfa Bičanića »Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske« (*»Rijeka«, zbornik Matice hrvatske*, I, 1953, 153—180) u kojem je dan presjek privredne strukture toga grada.

¹⁰⁴ Prikaz A. Miljkovića u *Književnim novinama*, XVIII/19. III 1966.

¹⁰⁵ J. Jurač, Brezposlenost v predvojni Jugoslaviji, *Socijalna politika*, 1/1951, 10, 370—372.

¹⁰⁶ Osvrt M. Macure u svibanjskom broju *Naše stvarnosti* iz 1955.

¹⁰⁷ Isti je rad objavljen i u *Prilozima za ekonomsku povijest Hrvatske*, I, Zagreb, 1967, 113—143.

Sličan presjek demografske i gospodarske strukture Hrvatskog zagorja dao je *Vladimir Blašković* u studiji »Hrvatsko zagorje. Privredne oznake I, demografska II i gospodarska struktura III« (*Zbornik radova Ekonomskog fakulteta*, III, 1957).

Martin Dobrinčić u radu »Razvitak glavnijih luka u NR Hrvatskoj«¹⁰⁸ (Za jadransku gospodarsku orijentaciju, izd. Jadranskog instituta JAZU, Zagreb 1959) i *Ivo Heleman* u studiji »Naše glavne jadranske luke. Nekada i danas i njihove perspektive« (*Zbornik DIT*, 1958, 185—208) osvrću se na povijest naših luka.

Josip Đerfi u studiji »Privredna kretanja u komuni Slavonska Požega« (*Požeški zbornik*, Slav. Požega 1961, 217—221) donosi nekoliko podataka o privredi toga kraja u međuratnom razdoblju.

U radu »Ekonomska struktura i ekonomski položaj Zadra između dva rata« (*Zadarska revija*, XIII/1964, 6, 507—525) *Boris Jurić* izvršio je periodizaciju međuratnog privrednog razvitka Zadra u pet razdoblja, uzimajući za osnovu gospodarska obilježja. Autor je dao karakteristike zadarske međuratne privrede i ukazao na uzroke privrednog propadanja Zadra.

O razvitku krapinske privrede nekoliko crtica donosi *Antun Kozina* u radu »Krapina i okolica« (Krapina 1960).

Gospodarske prilike na Rijeci opisuje *Pero Mitrović Radojica* i *F. Barbalić* u radu »Riječka luka« (*Rijeka*, zbornik, 1955, 52—66).

Monografiju »Slavonski i Bosanski Brod. Studija o ekonomsko-geografskoj strukturi grada i okoline« (*Zbornik za narodni život i običaje*, knj. 36, 1953) objavio je *Ivo Rubić* s vrijednim podacima o razvitku privrede.

Na osnovu popisa stanovništva iz god. 1931. i »Godišnjaka Banske vlasti Banovine Hrvatske« (Zagreb 1940) *Zdravko Tomac* analizirao je strukturu stanovništva u Slavoniji, a nizom tabela dao je presjek privrede Slavonije god. 1939. u radu »Ekonomska struktura Slavonije pred II svjetski rat. Mjesto Slavonije u privredi Kraljevine Jugoslavije« (*Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 3/1965, 113—146).

Mnogo šira po sadržaju nego što kazuje sam naslov jest ekonomsko-historijska studija *Tomislava Timeta*, stručnjaka za bankarstvo.¹⁰⁹ Pod naslovom »Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine (*Grada za gospodarsku povijest Hrvatske*, 10, Zagreb 1961) autor donosi mnoge interesantne podatke o razvoju Zagreba kao financijskog središta Hrvatske. Autor je na osnovi statističkih podataka utvrdio također kako su se u Zagrebu u međuratnom razdoblju na jednoj strani gradili slabo korišteni luksuzni stambeni fondovi, a na drugoj su siromašni građani izgradili u isto vrijeme u divljoj gradnji oko 8000 malih kućica. O stambenoj izgradnji isti autor govori u manjem radu »Prilog poznavanju stambene

¹⁰⁸ Prikaz *S. Siviševića* u *Našem vremenu*, 1960, 1, 45—46.

¹⁰⁹ Među ovakve radove treba ubrojiti: Razvitak hipotekarnih i komunalnih zajmova klauziranih za izdane hipotekarne založnice i komunalne zadužnice kod novčanih zavoda u Hrvatskoj i Slavoniji. *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, I, Zagreb 1967, 143—268, i *Mirovinske zaklade novčanih zavoda u Hrvatskoj i Slavoniji do godine 1940.* na i. mj., 405—523.

izgradnje Zagreba« (*Iz starog i novog Zagreba*, III/1963, 271—280). Za potrebe Ekonomskog instituta u Zagrebu grupa autora izradila je elaborat »Problemi privrednog razvoja sjeverne i srednje Dalmacije i dijela zapadne Bosne«, i u njegovom prvom svesku govori se o obrisima historijskog razvitka privrede, ribarstva, poljoprivrede i šumarstva.

4

Odlučan faktor razvitka radničke klase jesu proizvodni odnosi. Radi toga za razumijevanje strukture radničke klase treba poznavati i razvoj *industrijske privrede*, odnosno *industrijsku strukturu* zemlje. Treba napomenuti da je težište radova o industriji napisanih u poslijeratnom razdoblju većinom na poslijeratnom ekonomskom razvitku zemlje, a osvrt na prijeratni razvoj industrije, odnosno privrede u cjelini, dan je ponajviše samo kao uvod u glavna razmatranja. Zbog toga u ovom prilogu vjerojatno nisu registrirani brojni članci rasuti po raznim ekonomskim časopisima, budući da se iz naslova u bibliografijama ne vidi donosi li taj rad i prikaz ranijeg razvoja te industrije.

Faktore industrijskog razvitka, stupanj razvitka proizvodnih snaga i strukturu stanovništva bivše Jugoslavije u cjelini sumarno je okarakterizirao *Dušan Čalić* u radu »Izgradnja industrije u FNRJ« (II izdanje, Zagreb 1963).

Najviše naučnih priloga posvećenih proučavanju industrijskog razvitka Jugoslavije izradio je *Sergije Dimitrijević*. U radu »Karakteristike industrije i rudarstva bivše Jugoslavije«¹¹⁰ (*Ekonomist*, 1948/2—3, 1949/1—2 i posebno izdanje Beograd 1949), na osnovu »Industrijske statistike Kraljevine Jugoslavije« (Beograd 1941) i drugih štampanih izvora, analizira strukturu naše industrije, tempo industrijskog razvitka, odnos nominalne najamnine prema životnom minimumu, trend nezaposlenosti, životni standard radnika, proizvodnost rada i drugo.

U ostalim radovima Dimitrijević opisuje utjecaj stranog kapitala na industrijski razvitak Jugoslavije. Nakon brošure »Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije« (1952) i predavanja »Vladavina stranog kapitala u bivšoj Jugoslaviji« (*Zbornik predavanja »Iz istorije Jugoslavije 1918—1945«*, Beograd 1958, 279—298) Dimitrijević je objavio opsežan rad »Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije«¹¹¹ (Beograd 1958) koji se temelji na arhivskoj dokumentaciji. Autor u toj monografiji prikazuje djelovanje stranog kapitala na pojedine privredne grane, teritorijalni raspored stranih plasmana, sistem vladavine stranog kapitala i polukolonijalnu eksploataciju zemlje. Opisuje uzroke koji su doveli do uništenja brojnih sitnih zanatlija i do zaoštavanja klasne borbe. Na kraju knjige opisuje međunarodni karakter jugoslavenske privrede koji je bio uzrok deformiranom kapitalističkom i industrijskom razvitku zemlje.

¹¹⁰ Kritički osvrt *D. Miljković* u *Istoriskom časopisu SAN*, IV, 1952—1953, 306—309.

¹¹¹ Prikaz *N. Gaćeše* u *Zadružnom arhivu*, 1958, 6, 121—122 i *M. Samarđžije* u *Ekonomskoj politici*, VIII/1958, 351, 1184.

Drago Krndija u radu »Industrijalizacija Jugoslavije« (Sarajevo 1961) u uvodu pod naslovom »Ekonomska struktura stare Jugoslavije« daje kratak pregled industrijskog razvitka i promjena u strukturi stanovništva na osnovi štampane literature.

Na važnost trgovačkih i industrijskih komora za razvitak industrije i privrede ukazao je *Veljeko Krunić* u radu »Komore u prošlosti« (*Zanatski list*, VII/1957, 119—121) i dao kratak pregled njihova razvitka.¹¹²

Prilog proučavanju socijalne i ekonomske strukture bivše Jugoslavije predstavlja rad *Dimitrija Mišića* »Ekonomska struktura industrije Jugoslavije«, (I izdanje 1957, II izdanje 1962, III izdanje 1965). Iako je težište rada na poslijeratnoj ekonomici, autor donosi mnogo podataka o međuratnom razdoblju, prikazujući odnos industrije i zanatstva (autor se prije rata bavio proučavanjem zanatstva), utjecaj razvoja industrije na društvenu strukturu, životni standard radnika i trend nadnica, a osvrće se i na radno zakonodavstvo. Mišić je prikazao bitna obilježja industrijskog razvitka bivše Jugoslavije, analizirao industrijsku strukturu na osnovi dobro izrađenih usporednih tabela, a ukazao je i na protivrječnosti i disproporcije u jugoslavenskoj industriji i na lošu industrijsku politiku države. Kratak pregled tih obilježja industrijskog razvitka monarhističke Jugoslavije dao je isti autor u predavanju »Industrija Jugoslavije do drugog svetskog rata« (*Zbornik predavanja «Iz istorije Jugoslavije 1918—1945»*, Beograd 1958, 255—268).

Popularan prikaz industrijskog razvitka Hrvatske na temelju statističkih publikacija objavio je *Marijan Cvetković* u radu »Neki podaci o razvitku industrije u Hrvatskoj« (Zagreb 1949. Rad je prije objavljen u časopisu *Socijalistički front* 1/1948, 1, 59—78). Autor ukratko opisuje i položaj radnika u međuratnom razdoblju.

Mnogo podataka o počecima pojedinih grana industrije u Hrvatskoj, te nekoliko tabela i grafikona publicirala je ing. *Nova Juranović* u radu »Industrija u Hrvatskoj u razvoju od 100 godina« (*Ekonomski pregled*, IX/1958, 3—4, 264—275).

Historija pojedinih industrijskih centara također je prilično slabo obrađena u poslijeratnoj literaturi.

Zanimljivih podataka o razvoju industrijskog središta u *Belišću*, od njegovih početaka godine 1884. pa naovamo, donosi *Josip Heckenberger* u nedovršenom radu »Povijesni osvrt na postanak i razvoj industrijskog središta u *Belišću*« (*Vjesnik drvno industrijskog poduzeća «Belišće»*, I/1954, 3).

Razvoj industrije osječkog regiona i grada *Osijeka* opisuje *Julije Gergec* u radu »Historijat razvoja industrije regiona i grada *Osijeka*«, I—II (*Privreda kotara Osijek*, V/1961, 12, 37—41, VI/1962, 1, 13—20). U radu »Razvoj industrije u Zagrebu« (*Iz starog i novog Zagreba*, I/1957, 266—277) *Rudolf Bičanić* ukratko analizira industrijsku strukturu *Zagreba*. Međuratno razdoblje obrađeno je na svega dvije stranice.

¹¹² *M. Čupak* je napisao rad: 25 godišnjica Zanatske komore u Zagrebu, *Zanatski list*, 1957, 23—24.

Historijati pojedinih tvornica napisani su, uglavnom, u povodu jubilar-
nih proslava, pa su stoga ti radovi rijetko naučnog karaktera. A histori-
jati pojedinih industrijskih grana obično su preopširni da bi se mogli
izraditi bez prethodnih dugogodišnjih priprema, naročito zbog stanja
naše arhivske građe i druge neštampane dokumentacije. Naučni karakter
imaju ponajviše ekonomski radovi koji obrađuju neki uži problem u
pojedinoj industrijskoj grani. I ovdje se literatura svrstava prema indu-
strijskim granama, a na osnovu Privremene nomenklature iz god. 1947.

Proizvodnja i raspodjela uglja

Popularno izdanje *Milana Bekića* i *Seada Saračevića* »Osamdeset godina
golubovečkih ugljenokopa. Četiri generacije u podnožju Ivančice« (Go-
lubovec 1956) sadrži kratak historijski osvrt na razvoj tih rudnika i na
štrajkove 1924, 1927, 1928. i 1938. godine.

Proizvodnja i raspodjela nafte

Branke Horvat u radu »Industrija nafte u Jugoslaviji«, I—III (Beograd
1965) i studiji »Naftni kartel u predratnoj Jugoslaviji« (*Ekonomski
anali*, VIII/1962, 12—13, 205—222) daje iscrpnu analizu razvoja
naftne industrije i kartelnu politiku pri eksploataciji naših izvora nafte.

Proizvodnja i raspodjela metala

O kartelu žice i žičanih čavala osnovanom 1. I 1936, u čiji je sastav ula-
zilo i jedno poduzeće u Karlovcu, piše *Đerđ Gal* u radu »Karteli ekspera,
žičane robe, lanaca, bodljikave žice i klinaca u bivšoj Jugoslaviji«
(*Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 1966, 43, 35—61).

U knjizi »Istoriski razvoj našeg rudarstva«¹³ (Beograd 1951) *Vasilije
Simić* donosi nešto malo podataka o eksploataciji rudnika obojenih
metala u međuratnom razdoblju na području Hrvatske. Naime u Hrvat-
skoj se u međuratnom razdoblju već prestaju eksploatirati slabije rudne
žile.

O boksitu govori *Josip Smit* u radu »Prošlost i budućnost bukovičkih
boksita« (*Privreda Dalmacije*, 1964, 1, 27).

Brodogradnja

O razvitku ove industrijske grane piše *Ante Grimani* u radu »Razvoj
brodogradilišta u Splitu do II svjetskog rata« (*Zbornik DIT*, Split 1958,
511—514); *Vinko Ivančević* u radu »Statistički podaci o korčulanskoj
brodogradnji 19. i 20. stoljeća« (*Pomorstvo*, 1954, 4, 211) i *Otokar
Kohout* u »Razvoj brodogradilišta 'Split'« (*Privreda Dalmacije*, 1964,
9, 27—31).

Kemijska industrija

Usprkos svojoj važnosti ta industrijska skupina je dosad gotovo posve
neobrađena. Stoga je značajan doprinos historiji kemofarmaceutske in-

¹³ Osvrt V. Mikoljića u *Glasniku zemaljskog muzeja u Sarajevu*, VIII/1953, 368—371.

dustrije u Hrvatskoj neobjavljena disertacija *Zvonimira Mašanskera* »Povijest veterinarske kemofarmaceutske proizvodnje u Hrvatskoj« (Zagreb 1964).

Industrija građevnog materijala

U usporedbi s drugim industrijskim granama industrija cementa do danas je dosta dobro obrađena. *Ivo Bernardi* u radu »Industrija kamena u Dalmaciji. Historijski razvoj eksploatacije dalmatinskih kamenoloma« (*Ekonomski pregled*, 1955, 5, 338—341); *J. Dreksler* u studiji »Razvitak industrije cementa NR Hrvatske« (Zagreb 1952); *Danica Medek* u radu »Razvoj industrije cementa Jugoslavije i faktori dosadašnjeg razvoja cementne industrije Jugoslavije« (Split s. a.) i *Dragomir Vojnić* »Razvoj, problemi i perspektive industrije cementa Dalmacije« (*Ekonomski pregled*, 1957, 4, 231—253) dali su mnogo podataka o razvoju te važne građevne industrije.

Međutim historijatom razvitka cementne i uopće građevne industrije u Dalmaciji najviše se bavio *Josip Morpurgo*, čiji rukopisi su uzeti i za osnovu spomenice »10 kolovoz« 1909—1959. (Solín 1959). Morpurgo je dosad štampao ove radove: »Dalmatinska industrija cementa« (*Zbornik DIT*, Split 1958, 561—568), Parna tvornica opeka 'Dujmovac'« (*Dalmacija cement*, III/1960, 23) i »Stogodišnjica prve dalmatinske tvornice cementa« (*Privreda Dalmacije*, 1965, 4, 20—28 i Bilten »Dalmacija cement«, 1965, 70—73).

Industrija papira

Andrija Ljubomir Lisac u već spomenutoj monografiji »Razvoj industrije papira u Zagrebu« (Zagreb 1961) donosi mnogo podataka o zagrebačkim tvornicama i o vlasnicima dioničkog kapitala. Šesto poglavlje autor posvećuje položaju tvorničkih radnika i štrajkovima, a na strani 187. prikazao je brojčane odnose radne snage od 1895. do 1945. godine. Opći prikaz industrije papira u Jugoslaviji dao je *Jože Šorn* u radu »Jugoslovenska industrija papirja do osvoboditve« (*Zgodovinski časopis*, XII—XIII/1958—59, 151—241).

Tekstilna industrija

Kratak osvrt na razvoj tekstilne industrije dao je *Leon Jerovac* u radu »Nastanek tekstilne industrije v Jugoslaviji« (*Tekstilni razgled*, IV/1955, 4, 170—177).

Osim toga imamo kratke prikaze razvoja pamučne industrije u Dugoj Resi i Krapini u njihovim spomenicima.¹¹⁴

Industrija kože i obuće

Neke detalje o razvoju tvornice koža u Vinkovcima i položaju radništva nalazimo u spomenici »Historijat tvornice 'Boris Kidrič', Vinkovci« (Vinkovci 1960), a o razvoju kožarske industrije u Karlovcu možemo naći podatke u »Almanahu kožarstva u Karlovcu« (Karlovac 1962).

¹¹⁴ Pamučna industrija »Duga Resa«, 75 god. 1884—1959; Karlovac 1960, i Krapinska tekstilna industrija, 30 godina rada 1925—1955, Zagreb 1955.

Uz to je Jože Šorn pisao i o kartelizaciji jugoslavenske industrije kleja (*Zgodovinski časopis*, XIV/1960, 137—178).

Prehrambena industrija

O prehrambenoj industriji pisano je vrlo malo. Najbolje je obrađena ribarska industrija, te u tu grupu možemo ubrojiti rad *Davora Miloša* »Razvitak industrije za preradu ribe« (*Morsko ribarstvo*, 1959, 8, 159), *Berislava Parača* »Razvitak industrije ribljih konzervi« (izd. Ekonomskog instituta, Zagreb, 1953), *Mije Sekulića* »Industrija ribljih konzervi na području Dalmacije« (*Ekonomski pregled* VII/1956, 7, 513—532) i *Šime Župančića* »Naše ribarstvo od propasti Mletačke Republike do 1941. godine« (*Pomorski zbornik*, 1962, I, 425—438).

5

Dok je u prijeratnoj literaturi najviše radova s područja *poljoprivrede* posvećeno agrarnoj reformi, poslije rata struktura seoskog stanovništva i promjene te strukture postaju objekt istraživanja ekonomista i sociologa,¹¹⁵ a razvoj te strukture u međuratnom razdoblju — mijenjane pod utjecajem kapitala — proučavaju ekonomski historičari.

Položaj seljaštva i imovinsku strukturu sela opisuje *Ljubo Boban* u radu »O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj« (*Istorija XX veka. Zbornik radova*, II/1961, 225—264).

Milivoje Erić napisao je monografiju »Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941« (Sarajevo 1958), a rezultati istraživanja *Vladimira Figenvalda* prikupljeni su u radu »Položaj seljaštva u staroj Jugoslaviji« (Beograd 1952).

Težište proučavanja nekih autora je poslijeratni razvoj socijalno-ekonomske strukture sela, a retrospektivni prikaz daju samo radi upotpunjavanja njenih svojih tumačenja.

Monografiju iz područja ne samo ekonomske historije nego i sociologije predstavlja rad *Cvetka Kostića* »Seljaci industrijski radnici« (Beograd 1955) o kojoj se mnogo polemiziralo.¹¹⁶ U poglavlju »Ukopčavanje seljaka u industriju« autor je prilično opširno prikazao razvitak industrije i položaj radnika u industriji međuratnog razdoblja. U poglavlju »Struktura industrijske radne snage sa sela« Kostić je podijelio seljake-radnike na »sezonske«, »privremene« i »polutane« pri čemu je kao osnovu u razlikovanju uzео odnos tih radnika prema selu. Autor je i analizirao faktore koji su doveli do osiromašenja širokih slojeva seljaka i do njihovog odvajanja od poljoprivrede.

¹¹⁵ Usp. *M. Martić*, Bibliografija sociološke i srodne literature o problemima sela i poljoprivrede, *Sociologija sela*, 1963, 2.

¹¹⁶ Kritičke osvrte dali su *R. Bičanić* u *Zborniku pravnog fakulteta u Zagrebu*, VI/1956, 1—2, 96—97; *R. Lukić* u *Jugoslovenskom časopisu za filozofiju i sociologiju*, I/1957, 1, 179—182; *O. Mandić* u *Narodnom listu*, XII/1956, 3277; *B. Milić-Krivodoljanin* u *Ekonomskom pregledu*, VIII/1957, 8—9, 681—685; Isti u *Istoriskim zapisima*, XI/1958, knj. XIV, 1—2, 405—418; *V. Milić* u *Ekonomistu*, IX/1956, 2, 374—380; *S. Popović* u *Književnosti*, XI/1957, knj. XXIV, 2, 206—228; *S. Popović* u *Našoj stvarnosti*, IX/1955, 11—12, 670—675 i *I. Stanojčić* u *Filozofskom pregledu*, III/1955, 3—4, 57—58.

U radu »Poljoprivredno stanovništvo Jugoslavije u proteklih 40 godina« (*Sociologija sela*, I/1963, 1, 43—50) *Danica Marković* prikazala je strukturalne promjene na selu.

O promjenama na selu kao posljedici industrijalizacije u poslijeratnom razdoblju, ali s kratkim retrospektivnim pregledom piše *Petar Marković* u radu »Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka. Period 1900—1960.« (Beograd 1963). Autor je zaključio da je prodiranje kapitala u selo vrlo brzo dovelo do raslojavanja sela u kapitaliste i najamne radnike, te da je 1935. godine bilo već gotovo pola milijuna poljoprivrednih najamnih radnika u Jugoslaviji.

Problemom osiromašenja sela bavio se je i *Nikola Nikolić* u radu »Kronika župe Bistre i agrarno-ekonomska struktura bistranske Poljanice« (*Grada za gospodarsku povijest Hrvatske*, knj. 14, Zagreb 1962). Poljoprivreda Dalmacije između dva rata samo je dotaknuta u posmrtnom djelu *Stanka Ožanića* »Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti«¹¹⁷ (Split 1955), budući da je težište knjige na 19. stoljeću.

Radovi *Vladimira Stipetića* »Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske« (*Grada za gospodarsku povijest Hrvatske*, knj. 7, Zagreb 1959); »Prilog poznavanju tendencija u razvitku stočarstva na području NR Jugoslavije 1900—1954« (*Ekonomski pregled*, 1955, 6) i »Poljoprivredna proizvodnja na današnjem području FNRJ 1929—1955« (*Ekonomski problemi*. Zbornik radova Ekonomskog instituta FNRJ, 1957) interesantni su za naša istraživanja kao podloga razmatranja socijalno-ekonomske strukture, a istu ulogu ima i rad *Vitomira Erdeljana* »Sezonske i sekularne promene u broju zaposlenog osoblja u poljoprivredi« (*Poljoprivreda i zadrugarstvo*, X/1963, 7, 16—20) koji je pokušao utvrditi trendove radne snage zaposlene u poljoprivredi.

Najopširniji radovi o strukturi sela potječu iz pera *Bogdana Stojsavljevića*. U radu »Seljaštvo Jugoslavije 1918—1941.« (Zagreb 1952) analizira socijalnu strukturu sela i problem agrarne prenaseljenosti¹¹⁸ koja je bila uzrok porastu broja najamnih radnika u poljoprivredi i njihovom bijednom životu. O propadanju seljaka i potpunoj proletarizaciji govori u poglavljima koja obrađuju propadanje seljaštva, seljačke dugove i veliku krizu.

U monografiji »Prodiranje kapitalizma u selo 1919—1929.«¹¹⁹ (Zagreb 1965) Bogdan Stojsavljević obrađuje isti problem mnogo opširnije. Za naša istraživanja vrlo je važno peto poglavlje o društveno-ekonomskim odnosima na selu, u kojem, na osnovu neobjelodanjene arhivske građe, autor prikazuje strukturu sela i proizvodne odnose proletariziranih seljaka i veleposjednika. U trinaestom poglavlju, na osnovu statističkih podataka, Stojsavljević analizira postepeno raslojavanje seljaštva i iznosi obilježja proletarizacije. U četrnaestom poglavlju govori o posljedicama toga procesa. Prikazao je život biroša, nadničara, vincilira, pečalbara i emigranata.

¹¹⁷ Kritički osvrt *B. Hrabaka* u *Istoriskom glasniku*, 1957, 3—4, 141—143.

¹¹⁸ Isto, 35—52.

¹¹⁹ Prikaz *S. Šuvara* u *Sociologiji sela*, III/1965, 9, 82—84.

Isti autor uklopio se je također u kompleksna istraživanja sela Jalžabet, te je obradio »Istorijski razvitak agrarno-ekonomskih odnosa u selu Jalžabet (1839—1939)« (*Sociologija*, IV/1962, 1—2, 57—100). Sumarnih podataka o socijalnoj strukturi sela nalazimo i u radu *Nikole Vuča* »Poljoprivreda Jugoslavije (1918—1941)« (Beograd 1958) i u njegovom radu o seljacima u Srbiji »Položaj seljaštva« I (Beograd 1955).

*Demografija i proučavanje struktura i položaja
radničke klase u Hrvatskoj*

1

Demografija kao nauka o stanovništvu — koja istražuje i analizira zakonitosti promjena u kretanju stanovništva, uzroke i posljedice tih promjena i njihov odraz u ekonomskim, socijalnim, političkim i drugim društvenim procesima, te zbog toga ulazi u sastav nauka koje proučavaju strukturu radničke klase, — razvila se jače u Jugoslaviji tek poslije drugog svjetskog rata, kad su Dušan Breznik,¹²⁰ Adalbert Dobrić,¹²¹ Gojko Grđić,¹²² Miloš Macura,¹²³ Zoran Pjanić¹²⁴ i Vladimir Serdar¹²⁵ znatno pridonijeli njenom unapređivanju i razrađivanju njene metode.

2

Zahvaljujući popisima stanovništva u staroj Jugoslaviji — od 31. I 1921. i 31. III 1931. — i drugim statističkim podacima, koje su prikupljali uredi za statistiku i neke druge socijalno-zdravstvene ustanove, možemo danas analizirati i uspoređivati različite grupe stanovništva, iako oprežno, budući da su podaci često nepotpuni, a ponekad i prilagođeni političkim potrebama.¹²⁶

Međutim postoje i druge poteškoće pri korištenju statističkih podataka. Npr. popisi stanovništva u staroj Jugoslaviji teško su usporedivi zbog teritorijalnih promjena i razlika u metodi popisa. Tu je poteškoću uspio gotovo potpuno otkloniti *Vladimir Simeunović* u radu »Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921—1961. Ukupno stanovni-

¹²⁰ Demografska statistika, Društvene statistike, II izd. Više statističke škole, Beograd 1960; Socijalni sastav stanovništva Jugoslavije, *Socijalna politika*, VI/1956, 2, 36—51.

¹²¹ Industrijska statistika, Zagreb 1953.

¹²² Osnovi ekonomske statistike sa uvodom u demografsku statistiku, Beograd 1955.

¹²³ Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije, Beograd 1958. — Osvrti *D. Kostić* u *Sociologiji*, II/1960, 3—4, 107—110; *G. Grđića* u *Ekonomistu*, XI/1958, 4, 686—689 i *V. Serdara* u *Statističkom pregledu*, IX/1959, 1—2, 107—110; Ekonomski sastav stanovništva, *Ekonomist*, 1953, 2; Uvod u društvene i privredne statistike, Društvene statistike, izd. Više statističke škole, Beograd 1960.

¹²⁴ Problem stanovništva u ekonomskoj teoriji, Beograd 1957.

¹²⁵ Udžbenik statistike, Zagreb 1961; Promjene strukture stanovništva FNRJ poslije Drugog svjetskog rata, *Ekonomski pregled*, II/1951, 1—2, 34—46.

¹²⁶ *B. Hrabak*, Korektnost u primeni tzv. tradicionalnog istorijskog metoda i pitanje primene drugih, naročito kvantitativnih metoda u istorijskim istraživanjima, *JIC*, IV/1965, 3, 62—64.

štvo, polna i starosna struktura»¹²⁷ (Beograd 1964) izvršivši nužne teritorijalne pregrupacije i preračunavanja. Na žalost, teritorij van ondašnje Jugoslavije (Istra, Zadar, Slovensko primorje i neki otoci) autor nije uklopio u svoja proračunavanja.

3

Teškoće su znatno veće kad se proučava ekonomski sastav stanovništva, to jest kad se nastoji izdvojiti radnička klasa iz ostalih društvenih kategorija. Naime metodologije popisa mijenjale su se u skladu s društvenim i ekonomskim razvojem, te je radnička klasa uklopljena u druge ekonomske grupe. Možda bi bilo dobro pri proučavanju strukture stanovništva po ekonomskim obilježjima da izbjegnemo klasifikaciju prema zanimanjima i djelatnostima — ti su pojmovi pomiješani pri popisima 1921. i 1931 — i da primijenimo podjelu na primarne, sekundarne i terciarne djelatnosti, kao što rade Miloš Macura i Zoran Pjanić.¹²⁸

Na temelju demografskih proučavanja možemo dobiti niz podataka potrebnih za analize socijalne i ekonomske strukture radničke klase, a složene odnose struktura možemo prikazati jednostavnim brojčanim razmjerima, indeksima i drugim indikatorima. Demografska statistika može nam ukazati na prikrivenu agrarnu prenaseljenost, na nezaposlenost radnika, na smrtnost kod radničke klase — iz čega se mogu izvući podaci o životnom standardu radnika — na migracije zbog ekonomske nužde i na urbanizaciju u staroj Jugoslaviji¹²⁹ i drugo.

Do danas je izrađeno samo nekoliko djela takve vrste. *Rudolf Bičanić* je izvršio kratku analizu strukture stanovništva Zagreba u prilogu »Zagreb kao multifunkcionalan grad i zanimanja njegovog stanovništva« (*Iz starog i novog Zagreba*, 1/1957, 313—325).

M. Bradić u radu »Struktura radništva FNRJ« (*Socijalna politika*, II/1952, 7, 433—444, 8—9, 538—553, 10, 606—610, 11, 670—675 i 12, 744—785) ističe važnost poznavanja radničke strukture i potrebu da se zna sastav radništva po starosti, stažu, vrstama struka i zanimanja, stručnoj spremi, pismenosti i školskoj spremi, spolu, nacionalnom sastavu i socijalnom problemu. Bradić se osvrće na obradu takvih podataka u staroj Jugoslaviji¹³⁰ prema postojećim popisima i donosi nekoliko dobro razrađenih tabela.

Dušan Breznik opisao je »Promene u ekonomskom sastavu stanovništva Jugoslavije u proteklih 40 godina« (*Socijalna politika*, XII/XVII/1962, 1, 20—30) i »Kretanje stanovništva Jugoslavije 1921—1961« (*Socijalna politika*, XI/1961, 7—8, 662—675), a *Stanko Žuljić* obradio je kretanja broja stanovnika Donjeg Zagorja kroz jedno stoljeće.¹³¹

¹²⁷ Osvrt *D. Breznika* u *Socijalnoj politici*, XI/1961, 7—8, 662—675.

¹²⁸ *M. Macura*, *Stanovništvo*, n. dj., 120 i d.; *Pjanić*, *Problem*, n. dj., 163.

¹²⁹ *Pjanić*, *Problem*, n. dj., 91, 191. Razmatranja o urbanizaciji daje i *Macura* u *Stanovništvu*, n. dj., 9—11, 53, te *M. Sentić* i *Sava Obradović* u radu: Novi izvori za izučavanje migracije, *Stanovništvo*, I/1963, 3, 305—314.

¹³⁰ U br. 7 *Socijalne politike*.

¹³¹ *S. Žuljić*, *Kretanja broja stanovnika Donjeg Zagorja kroz jedno stoljeće*, *Geografski glasnik*, 1956, 18, 112—121.

Moram istaći da su ovdje navedeni samo oni radovi koji isključivo obrađuju demografske podatke. Međutim broj ekonomskih i historijskih radova u kojima su obilno iskorištavani demografski podaci mnogo je veći, jer se danas ne mogu ni zamisliti radovi o ekonomsko-socijalnoj strukturi radničke klase bez statističkih podataka o demografskim pojavama.

*Radno pravo i istraživanja strukture i položaja
radničke klase u Hrvatskoj*

1

U pretkapitalističkim formacijama zakoni su obično nastajali iz običajnog prava. Razvojem kapitalizma i pojavom slobodnih radnika ljudska radna snaga postaje predmet kupnje i prodaje, a ugovori o radu sadržaj novonastalog radnog prava.¹³² U početku radno pravo zastupa samo interese kapitalista. No malo-pomalo jača i radnička klasa i svojim ujedinjavanjem u sindikatima i političkim organizacijama postaje u drugoj polovini 19. stoljeća snaga koja prisiljava državu da donosi zakone i uredbe s područja radnog i socijalnog prava, i tako država donekle postaje regulator zaštite jedne klase od druge.

Poslije prvoga svjetskog rata, pod pritiskom revolucionarnog radničkog pokreta, velik broj kapitalističkih država bio je prisiljen da donese prilično napredno radno zaštitno zakonodavstvo, pa tako i Kraljevina SHS. Međutim pod pritiskom kapitalista, koji su se koristili permanentnom privrednom krizom u staroj Jugoslaviji i velikom ponudom radne snage nezaposlenih radnika, radno zaštitno zakonodavstvo ne samo da nije provedeno u život, nego je postojala neprestana tendencija da se prava radnika umanje.

Radno se zakonodavstvo kod nas javljalo pod nazivima: radničko, zaštitno, fabričko, industrijsko i socijalno zakonodavstvo. Ono je također komponenta potrebna za proučavanje položaja radničke klase u Jugoslaviji, budući da se stupanj klasne borbe najjasnije ogledao baš u oblasti razvoja i stvarne primjene radničkoga zaštitnog zakonodavstva. Tintić¹³³ kaže da »ekonomsko značenje radnog prava leži u klasnoj borbi, a ne u društvenoj solidarnosti«, te da stoga ni sam princip solidarnosti u kapitalističkom društvu ne može da bude socijalan.

Radno pravo kao nauka dobilo je samostalnost u Jugoslaviji prilično kasno. Osnove radnog prava u predratnoj Hrvatskoj dao je prvi predavač radnog prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu Ivo Politeo u svojim

¹³² N. Tintić, O nekim osnovnim obilježjima u razvoju radnog prava, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb 1948, 361—404. O radnom vremenu Tintić je objavio jedan rad još 1938. g., *Ekonomist*, IV/1938, 1, 1—11.

¹³³ Isti, 379.

djelima,¹³⁴ iako je već i prije dr Božidar Adžija zahtijevao da se radničko pravo predaje u Radničkoj akademiji.¹³⁵

Poslije rata o suvremenom radnom pravu kod nas pisalo je nekoliko pravnika, uglavnom za potrebe fakultetske nastave. Među takve radove treba ubrojiti rad »Osnovi radnog prava Jugoslavije« (Beograd 1963) Aleksandra Baltića, udžbenik »Osnovi radnog prava Jugoslavije, — sistem radnih odnosa Jugoslavije i osnovni problemi sociologije rada« (Beograd 1965) Aleksandra Baltića i Milana Despotovića, »Radno pravo« (Beograd 1966) Ratka Pešića i »Osnovi radnog prava« (Zagreb 1955) Nikole Tintića. Iako govore o poslijeratnom radnom pravu, ti autori u svojim djelima daju i kratak osvrt na radničko zakonodavstvo u međuratnom razdoblju. Ratko Pešić, koristeći se svojim dugogodišnjim istraživanjima posebno se osvrće na radno pravo, socijalno osiguranje i međunarodno radno zakonodavstvo u staroj Jugoslaviji. Kratki prikaz o razvoju radnog prava pomoraca, radnom vremenu i drugom dao je Nikola Tintić u šestom svesku »Pomorske enciklopedije Leksikografskog zavoda« (Zagreb 1960, 496—497).

2

Od opsežne problematike radnog prava monarhističke Jugoslavije najviše se u poslijeratnoj literaturi pisalo o radnom danu radnika.

U radu »Borba jugoslovenskog proletarijata za skraćanje radnog dana« *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1965, 4, 97—111. Rad je pročitao na IV kongresu historičara Jugoslavije u Sarajevu 16—18. XI 1965) *Derđ Gal* je na temelju izvornih dokumenata vojvođanskog arhiva analizirao elemente koji su utjecali na zakonsko određivanje dužine radnog dana u monarhističkoj Jugoslaviji.

Druga, ne manje korisna studija o radnom vremenu i njegovom reguliranju na nacionalnom i međunarodnom planu, od početka razvoja našega radnog prava pa do danas, s posebnim osvrtom na tendencije i ekonomsko-socijalne posljedice skraćanja radnog dana, potječe od *Ratka Pešića*. On u monografiji »Radno vreme i njegovo reguliranje na nacionalnom i međunarodnom planu« (Izd. Zavoda za javnu upravu, stud. materijal br. 9, Beograd 1963) detaljno analizira pojedine pozitivne propise o radnom vremenu kapitalističke i socijalističke Jugoslavije.

¹³⁴ Godine 1934. *I. Politeo* je izdao *Radno pravo*, Zagreb, a 1940. Uvod u radno pravo, nastupno predavanje na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 30. III 1940, Zagreb. U Rimu je 1941. izdao studiju: Bericht über die jugoslawische Arbeitsrechtliche Rechtsprechung in den Jahren 1932—1936, p. o. u Nacionalnoj sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu; 1958. štampan mu je u Parisu rad: Položaj radnika u predratnoj Jugoslaviji, Dokumenti o Jugoslaviji, sv. 10. Još 1927. *Politeo* je u okviru zagrebačke Radničke akademije održao radnicima predavanje o radnom pravu.

¹³⁵ Godine 1926. Božidar Adžija kao prosvjetno-kulturni referent Radničke komore u Zagrebu sastavio je plan predavanja za radničke tečajeve, koji bi se imali održavati u okviru rada Radničke akademije. U tom planu proučavanje historijata radnoga zaštitnog zakonodavstva ima važno mjesto (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, fond Radničke komore, 1926, kut. 30/3. Spis br. 5469/9, IX 1926).

Ratko Pešić napisao je i rad »Međunarodno radno zakonodavstvo« (*Socijalna politika*, Beograd, IX—X/1965, 9—10, 853—865) u kojem prikazuje aktivnost Međunarodne organizacije rada u odnosu na razvitak radničkog zakonodavstva Jugoslavije, a istim pitanjem bavio se je i *Mihailo S. Stupar* u radu »Međunarodni izvori socijalnog prava Jugoslavije« (Beograd 1957).

Dosta podataka o radnom danu u monarhističkoj Jugoslaviji, ali na žalost bez navođenja izvora, donosi *Danica Miljković* u brošuri »Radni dan u staroj Jugoslaviji« (Beograd 1952). Ona konkretnim primjerima ukazuje na skrivene oblike produžavanja radnog dana kojima se izigralo postojeće radno zakonodavstvo.

3

Socijalno pravo kao dio radnog prava također je važan element potreban za shvaćanje položaja radničke klase u međuratnom razdoblju. Od prvih oblika samopomoći u 19. stoljeću pa do obaveznoga socijalnog osiguranja u Kraljevini SHS i njegove realizacije protekao je dug period u kojemu se radnička klasa borila za svoja životna prava i nailazila na žestok otpor kapitalističke klase.

Bitne karakteristike socijalnog osiguranja u staroj Jugoslaviji — kao institucije društvene zaštite radnih ljudi u slučaju bolesti, smrti i nezaposlenosti koja je opet zavisila od ekonomsko-društvene strukture Jugoslavije — prikazao je *M. Pavlović* u radu »Radnička klasa u borbi za socijalnu zaštitu« (*Oslobodenje*, Sarajevo, XIII—XIV/1956, 2907—2908).

Povijest i razvojne etape socijalnog osiguranja u Jugoslaviji obradio je *Ratko Pešić* u svojoj disertaciji »Nastanak i razvitak socijalnog osiguranja u Jugoslaviji do početka II svjetskog rata« (I knjiga, Beograd 1957). U prvom dijelu monografije autor je dao opći prikaz razvoja socijalnog osiguranja u svijetu. Drugi i treći dio odnose se na socijalno osiguranje u Jugoslaviji u međuratnom razdoblju. U radu je prikazano socijalno osiguranje na području Hrvatske i Dalmacije do donošenja Zakona o socijalnom osiguranju radnika 1922. godine. Prikazane su i diskusije u povodu donošenja toga zakona i praksa njegova provođenja u život. Autor govori o pojedinim vrstama osiguranja (osiguranje za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti, osiguranje za slučaj nezaposlenosti, osiguranje u slučaju bolesti, o posebnim vrstama osiguranja rudara, željezničara i privatnih činovnika) i o ustanovama koje su to osiguranje provodile (SUZOR, Merkur, bratinske blagajne itd.). Na str. 192—194 Pešić se je ukratko osvrnuo na borbu radničke klase protiv revizionističkih tendencija kapitalista u provođenju socijalnog osiguranja, a analizirao je i uzroke takvog stanja.

Na socijalno osiguranje pomoraca osvrnuo se ukratko *Nikola Tintić* na strani 221. sedme knjige »Pomorske enciklopedije Leksikografskog zavoda« (Zagreb 1961).

Manje popularno pisane osvrte na razvoj socijalnog osiguranja dao je *Krešo Piškulić* u prilogu »Socijalno osiguranje — rezultat borbe rad-

ničke klase« (Zagreb 1957. Pol. biblioteka 9) i *Stipe Ugarković* u radu »Historijski razvitak socijalnog osiguranja Jugoslavije od prvih početaka do konca 1941. godine« (Zagreb 1957).

4

Vojislav J. Petrović posvetio je svoju studiju »Nezaposlenost i staranje o nezaposlenima u Jugoslaviji do 1941. godine. Socijalno-politička razmatranja« (Beograd 1957)¹³⁶ prikazu nezaposlenosti u Jugoslaviji i brizi odnosno nebrizi države da to pitanje ublaži i riješi. Historijsko-socijalno-ekonomski metoda omogućila je autoru da svestrano sagleda problem i izradi tu disertaciju. Autor je na osnovu periodizacije uzeo djelovanje organa za posredovanje rada (1920—1922. period pokrajinskog zakonodavstva, 1922—1927. period državnih berza rada, 1927—1941. period javnih berza rada). U tome radu nalazimo i tabelarne prikaze djelatnosti socijalnih ustanova.

Manji osvrt na nezaposlenost u staroj Jugoslaviji dao je isti autor u radu »Borba protiv nezaposlenosti i Međunarodna organizacija rada« (*Pregled*, 1954, 10, 268—271) i *Zdenko Has* u prilogu »Društveno-politički osvrt na problem zaposlenosti« (*Ekonomist*, 1954, 3—4, 127—162).

Problematikom radnog prava bavi se i *Nikola Konstantinović* u radu »Radnički pokret — radni odnosi — socijalno staranje« (Beograd 1946).

*Sociologija i proučavanje strukture i položaja
radničke klase u Hrvatskoj*

1

U kolovozu 1956. godine održan je Treći svjetski sociološki kongres u Amsterdamu posvećen društvenim promjenama u 20. stoljeću. Uskoro poslije toga pojavila se kod nas brošura *Radomira Lukića* »Društvene promene u XX veku« u kojoj se uz ostalo razmatra ekonomska i klasna struktura društva.

Poslije toga u razdoblju od nekoliko godina pojavljuje se u Jugoslaviji mnogo radova o sociologiji kao teorijskoj nauci o ljudskom društvu¹³⁷ što potvrđuje vidan razvoj ove nauke u odnosu na prijeratno stanje,¹³⁸

¹³⁶ To je zapravo Petrovićeva disertacija obranjena na Ekonomskom fakultetu u Ljubljani pod naslovom »Skrb za zaposlene v Jugoslaviji med obema svetovnim vojnama«.
¹³⁷ Poslije rata izašla su ova sumarna djela o sociologiji svrstana kronološkim redom: *Lj. Živković*, Nauka o društvu, Sarajevo 1958; *J. Goričar*, Sociologija, Beograd 1959; *O. Mandić*, Uvod u sociologiju, Zagreb 1960; *R. Lukić*, Osnovi sociologije, Beograd, I—III izdanje, 1959, 1960, 1962; *A. Fiamengo*, Osnovi opće sociologije, Zagreb 1961; *S. Puljišelić*, Sociologija, Zagreb 1962; *R. Supek*, Sociologija, Zagreb 1963; *M. Perović*, Uvod u sociologiju, Beograd 1964; *S. Puljišelić*, Osnove sociologije, Zagreb 1964, itd.
¹³⁸ Prije rata sociologija je kod nas bila zastupana uglavnom s dva djela: prijevodom *P. A. Sorokina*: »Sociologija — savremeni pravci i teorije« (Beograd 1933) i originalnim djelom *M. Kosića*, Uvod u sociologiju, Novi Sad 1934.

a raspravlja se mnogo i o odnosu te nauke prema drugim naukama.¹³⁹ Rezultat povećanog interesa za sociologiju je i formiranje Odeljenja za sociologiju Instituta društvenih nauka u Beogradu i objavljivanje niza radova koji se bave proučavanjem društvene strukture i pokretljivosti radničke klase Jugoslavije u poslijeratnom razdoblju.¹⁴⁰ Posebno ističem radove *Miloša Ilića*, *Slobodana Bosnića* i *Dragomira Draškovića*, sakupljene u knjizi »Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije«¹⁴¹ (Beograd 1963), koji na konkretnim slučajevima prikazuju primjenu metode suvremenog istraživanja radničke klase i njene pokretljivosti a ona će se moći djelomično primijeniti i na moja istraživanja. Aktualnost sociologije u našoj zemlji pokazuju i prijevodi dviju značajnih knjiga s područja sociologije: »Savremeni poziv sociologije« (Sarajevo 1965) *Georgesa Gurvitcha* i zbornik »Sociologija« I—II (Zagreb 1966) u Gurvitchevoj redakciji. Osnovni sadržaj »Sociologije« je odnos sociologije i drugih nauka. Pojava tih radova važna je i za naša proučavanja, budući da Gurvitch, jedan od glavnih teoretičara sociologije na Zapadu, daje zanimljiv doprinos proučavanju socijalne strukture i grupacija, iako se njegovi radovi moraju promatrati kritički. U njegovim studijama treba naročito istaći shemu globalnih društava, objašnjenje društvenih klasa kao totalnih društvenih fenomena i klasifikaciju posebnih grupacija.¹⁴²

Danas se sociologija predaje na povijesnoj grupi Filozofskog fakulteta u Zagrebu što također potvrđuje njenu povezanost s tom društvenom naukom.

2

Pri proučavanju položaja radničke klase možemo se koristiti još jednom granom sociologije, a to je sociologija rada, odnosno industrijska sociologija. Najpoznatiji predstavnik sociologije rada u zapadnoj Evropi je *Georges Friedman*, autor radova koji ukazuju na štetnost industrijaliza-

¹³⁹ O povezanosti sociologije i historije više predstavnik francuske sociološke škole *F. Braudel* u radu: *Historija i sociologija*, Zbornik *Sociologija*, Zagreb 1966, I, 94—111. On ukazuje da predmet historije mogu biti problemi kratkog, konjunkturalnog i dugog trajanja (*la longue durée*) i da se istražujući strukture društva (dakle i radničke klase, primj. *M. Dimitrijević*) bavimo problemima konjunkturalne historije, gdje se smjenjuju plima i oseka ekonomskih ciklusa u težnji da se dođe do ravnoteže struktura (*Braudel*, n. dj., 104—105). *R. Lukić* osvrnuo se na taj odnos u radu »Jedan pokušaj određivanja odnosa istorijskog materijalizma i sociologije« (*Filozofija i sociologija*, 1958, 1—2, 78—94). Razmatranja o odnosu sociologije i ekonomije pišu *J. Lhomme* i *J. Weiller* u radu: *Problemi ekonomske sociologije* u zborniku *Sociologija*, I, 367—452, te *G. Polovina* u studiji: *O primeni nekih ekonomskih pojmova u nauci o društvu*, *Filozofija i sociologija*, 1958, 1—2, 177—185. *R. Bičanić* u prilogu: *Planiranje i sociologija*, *Ekonomski pregled*, 1960, 11—12, 918—925, i *B. Đurđev* u radu: *Društvo i ekonomska formacija društva*, *Pregled*, 1960, 11—12, 349—361, itd.

¹⁴⁰ Među takve treba uvrstiti radove: *V. Milić*, *Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture*, *Sociologija*, II/1960, 2; *Metodološki problemi u sociološkom istraživanju* (disertacija, 1958); *Sociološki metod*, Beograd 1965. *V. Rus*, *S. Barać*, *B. Horvat* i *B. Šefer* suradnici su zbornika: *Ekonomski položaj radničke klase u savremenom svetu*. Neki metodološki problemi (Beograd 1963) u kojemu također nalazimo interesantan pristup problematici struktura.

¹⁴¹ Kritički osvrt dao je *A. Miljković* u *Socijalizmu*, VII/1964, 11—12, 1637—1638.

¹⁴² *G. Gurvitch*, *Problemi opće sociologije*, zbornik *Sociologija*, I. str. 205, 213, 233, 245.

cije za čovjekovu psihi.¹⁴³ Ta neprilagođenost čovjeka tvorničkom radu može biti jedan od uzroka neprestane migracije i pokretljivosti radničke klase Jugoslavije u međuratnom razdoblju.

Ta se grana sociologije, prema *Iliji Stanojčiću*¹⁴⁴ bavi proučavanjem nastanka i razvoja industrije radi razotkrivanja značenja industrije u formiranju produkcionih i socijalnih odnosa i izučavanjem sindikalnih i političkih organizacija koje su proizašle iz proizvodnje, odnosno promjena u društvenim strukturama izazvanim industrijskom proizvodnjom. Jasno da sama sociologija rada ne može riješiti sva ta pitanja. Nužna je njena povezanost s ostalim naukama, a to se može primijeniti na bilo koju društvenu nauku, koja se bavi proučavanjem strukture i položaja radničke klase.¹⁴⁵

Zaključak

1

Analizirajući ukratko radove u okviru raznih društvenih nauka koji govore o socijalnoj i ekonomskoj strukturi i položaju radničke klase Hrvatske, možemo utvrditi ovo:

a) Među historijskim radovima, uglavnom, nema specijalnih radova koji se bave strukturom i položajem radničke klase Hrvatske. Postojeći radovi o radničkom pokretu ili su suviše općeniti i obrađuju problematiku za cijelu zemlju, ili su suviše detaljizirani i predstavljaju samo osnovu za daljnja istraživanja. Osim toga historijski su radovi većinom ograničeni na politička pitanja. A sindikalna historija dosad je obradila, uglavnom, samo revolucionarne sindikate i donekle reformističke, a ostale su posve neproučene, vjerske i nacionalne sindikalne organizacije iako su i one u pojedinim razdobljima obuhvaćale velik broj radnika i odigrale određenu ulogu u pokretljivosti radničke klase. Uopće se može reći da se ni politička ni sindikalna historija ne bave posebno razmatranjem strukture radnika u Hrvatskoj između dva rata, a ukoliko se u tim radovima i govori o ekonomskoj strukturi koriste se ponajviše sintetična djela Mije Mirkovića i drugih ekonomista. Vrlo je malo pažnje dosad posvećeno poljoprivrednom proletarijatu, a i kod obrtničkih i industrijskih radnika nisu analizirane pojedine struke ni uloga stranih radnika u strukturi radništva. Uz to je gotovo sasvim zanemarena Istra, otoci Cres, Lošinj, Lastovo i područje grada Zadra koji su tada bili pod talijanskom suverenitetom. Najzad treba konstatirati da su se autori

¹⁴³ G. Friedmann autor je radova: Razmrvljeni rad, Zagreb 1959; Problemi čovjeka u industrijskom mašinstvu, Sarajevo 1964; Kuda ide ljudski rad?, Beograd 1959. Zajedno s J.-Daniel Reynaudom i J. René Tréantonom piše rad: Problemi industrijske sociologije, zbornik *Sociologija*, I, 463—537.

¹⁴⁴ I. Stanojčić, O predmetu sociologije rada, *Sociologija*, III/1961, 3—4, 35.

¹⁴⁵ U radu: Sociološki metod (Beograd 1965, 469), Vojin Milić kaže da pri rješavanju historijskih problema treba polaziti od teoretskih pretpostavaka koje imaju ko-rijen u raznim teorijskim društvenim naukama.

malo služili arhivskim fondovima uopće, a arhivima radničkih komora i pojedinih sindikalnih saveza napose, iako sadrže mnoštvo interesantnih podataka.

b) Težište istraživanja ekonomske historije jest ekonomska struktura zemlje, te i ona ne obrađuje dovoljno radničku klasu kao posebnu kategoriju, niti analizira ulogu radničke klase u stvaranju viška vrijednosti. Iz postojećih sinteza za cijelu Jugoslaviju ne vidi se dovoljno ekonomska ni socijalna struktura radničke klase Hrvatske ni životni standard radnika. Uz to većina ekonomskih radova govori o suvremenim ekonomskim problemima, a osvrt na razdoblje između dva rata dan je u tim radovima samo kao uvod u glavna razmatranja. I tu su se autori malo služili arhivima i štampom međuratnog razdoblja i većina radova ograničava se na podatke službene statistike.

c) Statistički demografski podaci monarhističke Jugoslavije nisu vodili računa o radničkoj klasi kao posebnoj kategoriji, te su stoga postojeće statistike slabo upotrebljive za naša istraživanja. Za neke manje grupe radnika mogli bi se vjerojatno rekonstruirati podaci na temelju arhivske građe¹⁴⁶, pa bi se za takve manje grupe mogli dobiti iz tih neslužbenih statistika sastavi po spolu, godinama, kvalifikacijama itd., iako rezultati vjerojatno ne bi opravdali uloženi trud.

d) O suvremenom radnom pravu u poslijeratnom razdoblju pisali su uglavnom pravnici. Međutim u svojim radovima oni se malo osvrću na razvoj radnog i socijalnog prava u međuratnom razdoblju. Uz to analize pravnika ne mogu zadovoljiti historičare, koji postavljaju pitanja o odnosu radničke klase i radničkog zakonodavstva, budući da izoliranje jednog pitanja od drugog ne vodi do punog objašnjenja problema, a ni ne vidi se zašto je razvoj radnog prava tekao upravo tako kako je tekao. Rad Derda Gala primjer je doprinosi što ga historičar može dati objašnjavanju radnog prava, a radovi Ratka Pešića predstavljaju uzor kojemu treba da teže pravnici. Na području radnog prava treba još izvršiti dosta analiza i proučavanja, budući da dosad nije obrađen niz pitanja iz međuratnog perioda, npr. kolektivni ugovori, minimalne nadnice, razvoj radničkih komora, inspekcija rada, djelovanje radničkih povjerenika i drugo.

e) Sociologija tek krči sebi putove. U nastojanju da zadobije čvrstu poziciju među suvremenim društvenim naukama, ona i ne zahvaća dublje u prošlost, već istražuje sadašnje kretanje i strukturu radničke klase. Uz to njezina težnja uopćavanju ponekad čini neka istraživanja nedovoljno konkretnim.

Na kraju ističemo da su o socijalnoj i ekonomskoj strukturi radničke klase međuratnog razdoblja relativno mnogo pisali za vrijeme monarhističke Jugoslavije ekonomisti i pravnici (Benko Grado, Haberle, Kon-

¹⁴⁶ U Historijskom arhivu u Zagrebu postoje fondovi radničkih društava s upisnim knjigama za radnike. Iz tih bi se materijala dali izvući određeni podaci o zagrebačkim radnicima.

standinović i dr.) i socijalisti (Krekić, Topalović, Beker, Lapčević i drugi) i tom se literaturom uz nužan oprez možemo danas koristiti kao izvorima.

2

U vezi sa svim tim smatram da bi za uspješno rješavanje naših problema pri ispitivanju socijalne i ekonomske strukture radničke klase i njenog položaja u Hrvatskoj trebalo voditi računa o ovim elementima:

- a) Primijeniti metode raznih društvenih nauka specijalno prilagođene našoj problematici.
- b) Koristiti se rezultatima drugih društvenih nauka. U njihovu se analizu upuštati tamo gdje je to moguće na osnovu arhivske građe, jer bismo tako mogli doći do korekcije sinteza izrađenih samo na osnovu štampanog materijala.
- c) Koristiti se izvornom dokumentacijom što je više moguće (štamptom, literaturom i arhivskom građom), budući da je građa u arhivima nastala službenim djelovanjem pojedinih ustanova stare Jugoslavije, a nije imala zadatak da prikriva neke činjenice, kao onovremena službena izdanja i javna štampa.
- d) Bilo bi poželjno da se pri istraživanju primjenjuju metode moderne dokumentacije, jer bi tako mnogi podaci bili pristupačniji i pregledniji. Npr. pomoću rubno bušenih kartica mogla bi se izraditi statistika štrajkova s više od 80 raznovrsnih podataka po kartici.
- e) Radi zamašnosti i važnosti posla mislim da bi strukture trebalo da proučavaju grupe formirane od raznovrsnih stručnjaka, a da bi radi dobivanja i provjere konačnih rezultata trebalo uspostaviti i užu koordinaciju rada između republičkih instituta koji se bave proučavanjem radničkog pokreta.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Ovaj je rad bio dovršen u travnju 1967. godine, te je prema tome i prikaz literature ograničen tim terminom i ažurnošću kurentnih bibliografija Jugoslavenskog bibliografskog zavoda. Osim toga napominjem da je — gdje je to god bilo moguće — u ovom radu navedena i literatura o kritičkim osvrtima i prikazima radova koji govore o strukturama i položaju radničke klasne, iako je navođenje te literature skraćeno.